

R O Z P R A W Y

LEON JAN ŁUKA

KONTAKTY WYMIENNE LUDNOŚCI GRUPY KASZUBSKIEJ I GRUPY CHEŁMIŃSKIEJ KULTURY ŁUŻYCKIEJ W ŚWIELE ZNALEZISK GROMADNYCH

Wstęp

Zagadnienie kontaktów handlowych ludności zamieszkującej obszar Pomorza Wschodniego i ziemi chełmińskiej na przełomie epoki brązu i epoki żelaza nie było dotąd podejmowane w ramach osobnego studium. Praca niniejsza stawia sobie za cel prześledzenie na podstawie skarbów zaliczanych do wspomnianych grup wymiany z innymi ziemiami polskimi oraz innymi krajami. W koniecznych wypadkach w pracy wykorzystano też — poza skarbami — znaleziska wchodzące w skład inwentarzy grobowych, co pozwoliło pełniej przedstawić podjęty temat.

Należy też wyjaśnić, że zgodnie z tytułem niniejszej pracy uwzględniono w niej materiały należące do grupy kaszubskiej od III okresu epoki brązu do okresu Hallstatt C włącznie oraz grupy chełmińskiej kultury łużyckiej trwającej aż do środkowego okresu lateńskiego.

W dotychczasowej literaturze przedmiotu omawiane w niniejszej pracy kontakty stosunkowo najpełniej uwzględnione zostały w pracach E. Sprockhoffa wydanych w latach 1931¹, 1937² i 1956³ oraz w pracach J. Kostrzewskiego z lat 1954⁴, 1958⁵ i 1966⁶. Szereg interesujących spostrzeżeń odnośnie do napływu wyrobów brązowych pochodzenia

¹ E. Sprockhoff, *Jungbronzezeitliche Formenkreise an der unteren Oder und Weichsel*, „Blätter f. deutsche Vorgeschichte”, H. 8, 1931, s. 4—32.

² E. Sprockhoff, *Jungbronzezeitliche Hortfunde Norddeutschlands* (Periode IV), Mainz 1937.

³ E. Sprockhoff, *Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzone des Nordischen Kreises* (Periode V), Mainz 1956.

⁴ J. Kostrzewski, Wytwórczość metalurgiczna w Polsce od neolitu do wczesnego okresu żelaznego, „Przegląd Archeologiczny”, t. 9, 1950—1953, s. 177—213.

⁵ J. Kostrzewski, *Kultura łużycka na Pomorzu*, Poznań 1958.

⁶ J. Kostrzewski, *Pradzieje Pomorza*, Wrocław 1966.

wschodniopomorskiego do Wielkopolski zawiera praca W. Szafrąńskiego traktująca o skarbach brązowych kultury łużyckiej IV—V okresu epoki brązu w Wielkopolsce⁷. O kontaktach handlowych plemion osiadłych na ziemi chełmińskiej traktuje też praca J. Chudziakowej⁸, a o wymianie plemion bałtyjskich z innymi obszarami mowa jest w pracy J. Okulicza⁹.

Podstawowym kryterium stosowanym przy opracowaniu niniejszego tematu stanowi analiza typologiczna poszczególnych rodzajów broni, narzędzi i ozdób oraz innych artykułów wymiany, wsparta metodą kartograficzną i statystyczną. Natomiast wciąż jeszcze daje się odczuwać dotkliwy brak nowoczesnych analiz chemicznych wyrobów metalowych, w tym wypadku brązowych, pochodzących z interesujących nas obszarów. Dawne próby O. Helma nakreślenia składu chemicznego pomorskich wyrobów brązowych nie spełniają już wymogów dzisiejszej nauki¹⁰. Nie zostały też jeszcze opublikowane wyniki badań struktury chemicznej wyrobów brązowych podjętych przez Centralne Laboratorium Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN pod kierunkiem prof. dr. T. Dziekońskiego. Dlatego też należy się zastrzec, że praca niniejsza, oparta wyłącznie na kryteriach archeologicznych, będzie musiała ulec korekcie w miarę postępu badań fizyko-chemicznych. Inną sprawą, wymagającą pilnego opracowania, jest konieczność podjęcia prób lokalizacji lokalnych warsztatów produkcji odlewniczej ludności kultury łużyckiej osiadłej na Pomorzu i ziemi chełmińskiej. Dotychczasowe opracowania J. Kostrzewskiego¹¹ i L.J. Łuki¹² dowodzą, że bez systematycznie zbadanych osad ludności kultury łużyckiej nie będzie można uzyskać oczekiwanych rezultatów odnośnie do określenia poziomu wytwórczości metalurgicznej na przełomie epoki brązu i żelaza. Wreszcie

⁷ W. Szafrąński, *Skarby brązowe z epoki wspólnoty pierwotnej (IV i V okres epoki brązu) w Wielkopolsce*, Warszawa—Wrocław 1955.

⁸ J. Chudziakowa, *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*, Warszawa—Poznań 1974, s. 96—97.

⁹ J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n. e.*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1973, s. 170 i n., 193 i n., 199 i n.

¹⁰ O. Helm, *Chemische Bestandtheile westpreussischer prähistorischer Bronzen*, „Zeitschrift f. Ethnologie”, Verhandlungen 1894, s. 270—271; tenże, *Chemische Untersuchungen westpreussischer vorgeschichtlicher Bronzen und Kupferlegierungen, insbesondere die Antimongehaltes derselben*, „Zeitschrift f. Ethnologie”, 1895, s. 1—17. Analizy chemiczne wyrobów brązowych znajdujących na obszarze bałtyjskim wykonał A. Bezzenberger, *Analysen vorgeschichtlicher Bronzen Ostpreussens*, Królewiec 1904.

¹¹ Odnośnie do prac J. Kostrzewskiego por. przypisy 4—6.

¹² L. J. Łuka podjął próbę lokalizacji warsztatów odlewniczych ludności kultury wschodniopomorskiej w pracy pt. *Trzy halsztackie naszyjniki z Pomorza Gdańskiego i kwestia lokalizacji warsztatów odlewniczych kultury wschodniopomorskiej u ujścia Wisły*, [w:] *Studia Archaeologica Pomeranica*, pod red. F. J. Lachowicza, Koszalin 1974, s. 93—105.

z zagadnieniem wymiany handlowej pozostaje w ścisłym związku prowadzenie dalszych prac nad określeniem kierunków rozwoju osadnictwa, gospodarki, dalej stopnia eksploatacji bogactw naturalnych (bursztynu, soli i margla łąkowego). Pierwsze prace w tym kierunku zostały podjęte dopiero w ostatnich latach. Mamy tu na myśli artykuł L.J. Łuki poświęcony analizie kształtowania się osadnictwa na przełomie epoki brązu i żelaza u ujścia Wisły¹³, uwagi J. Chudziakowej dotyczące gospodarki kultury łużyckiej na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy¹⁴ oraz pracę Z. Bukowskiego o roli eksploatacji soli¹⁵. Ponadto odkrycia dokonane w 1974 r. na terenie Pruszcza Gdańskiego (stan. 18) wykazały uprawianie wapiennictwa u progu epoki żelaza¹⁶. Z uwagi na to, że Pomorze Wschodnie na przełomie epoki brązu i żelaza utrzymywało stosunkowo żywe kontakty z krajami skandynawskimi, Bałtami i północnymi Niemcami, nasuwa się pilna potrzeba określenia roli Bałtyku w tych kontaktach¹⁷. Należałoby też na nowo ustalić rolę Wisły w wymianie Pomorza Wschodniego z resztą ziem polskich¹⁸ oraz podjąć próby określenia stopnia wykorzystywania w wymianie dróg lądowych.

I. Kontakty wewnętrzne z innymi obszarami ziem polskich

Zapoczątkowane jeszcze w neolicie związki między Pomorzem Wschodnim i ziemią chełmińską a resztą ziem polskich, co odnosi się zwłaszcza do kontaktów utrzymywanych przez ludność kultury amfor kulistych i kultury ceramiki sznurowej, a w wypadku ziemi chełmińskiej — ponadto kultury ceramiki wstęgowej, nabrały szczególnego znaczenia na przełomie epoki brązu i żelaza. Uwaga ta odnosi się przede wszystkim do stosunków kulturowych z Kujawami, Wielkopolską, Śląskiem i pozostałym obszarem Pomorza (Środkowego i Zachodniego).

¹³ L. J. Łuka, *Kształtowanie się osadnictwa na Pomorzu Wschodnim na przełomie epoki brązu i żelaza*, „Pomorania Antiqua”, t. 11, 1983.

¹⁴ Por. J. Chudziakowa, *Kultura łużycka...*, s. 91 i n.

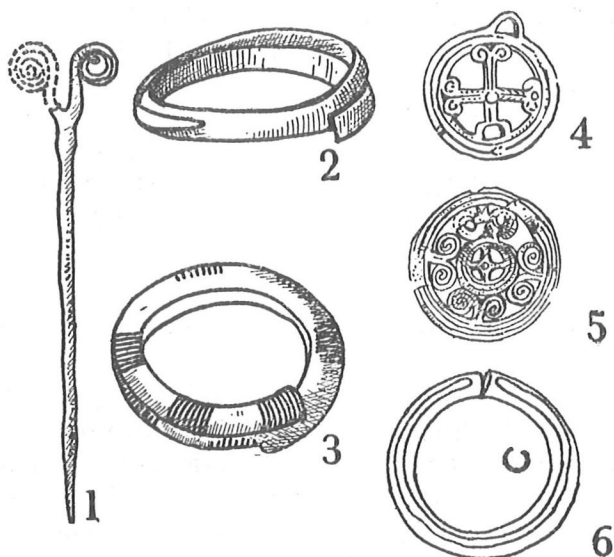
¹⁵ Z. Bukowski, *O możliwości wykorzystywania solanek w okresie halsztackim na terenie Wielkopolski i Kujaw*, „Archeologia Polski”, t. 8, 1963, z. 2, s. 246—276.

¹⁶ Fragment osady halsztackiej z piecem do wypalania wapna — w 1974 r. Muzeum Archeologiczne w Gdańsku. Por. komunikat B. Wiącek zamieszczony w *Informatorze Archeologicznym. Badania 1974*, Warszawa 1975, s. 95 i n.

¹⁷ Na rolę Bałtyku w starożytności i we wczesnym średniowieczu zwracało uwagę już wielu autorów. Ostatnio temat ten opracował J. Szwed w książce pt. *Rola Bałtyku w dziejach Pomorza Wschodniego w starożytności*, Gdańsk 1978, „Zeszyty Popularnonaukowe Muzeum Archeologicznego w Gdańsku”, z. 3.

¹⁸ Należałoby na nowo opracować temat podjęty swego czasu przez J. Kostrzewskiego. Por. tegoż autora: *Rola Wisły w czasach przedhistorycznych*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 5, 1933—1936, s. 62—69.

Jeśli chodzi o K u j a w y, to istnienie wymiany potwierdza obecność na cmentarzysku z IV okresu epoki brązu w Kaszczorku, woj. toruńskie, szpili z dwiema tarczkami spiralnymi (tab. I,1), stanowiącej wyrób kujawski¹⁹, oraz obecność na tym samym cmentarzysku bransolety analogicznego pochodzenia, wykonanej z płaskiej taśmy brązowej liczącej półtora zwoju (tabl. I,2), pochodzącej z przełomu IV i V okresu epoki brązu²⁰. Wreszcie pochodzenia kujawskiego są nagolenniki typu stanomińskiego odkryte w skarbie z Samina, woj. toruńskie (tabl. I,3)²¹. Natomiast do wyrobów pomorskich docierających na Kujawy należy

Tabl. I. Kaszczorek, woj. toruńskie: 1 — szpila brązowa z 2 tarczkami, 2 — brązowa bransoleta taśmowa, wg J. Chudziakowej; Kruszwica, woj. bydgoskie: 4 — wisiorek ażurowy z brązu, wg La Baume'a; Samin, woj. toruńskie: 3 — nagolennik brązowy wg J. Chudziakowej; Słupy, woj. wrocławskie: 6 — nagolennik brązowy, wg W. Szafrąńskiego; Zielony Gaj, raj. Primorsk (Sambia), 5 — wisiorek ażurowy z brązu, wg W. Gaertego

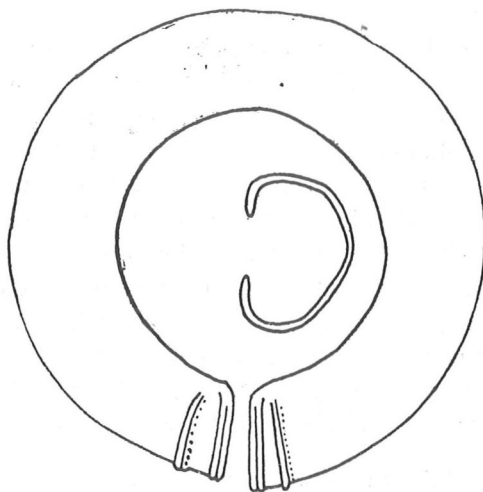
Plate I. Kaszczorek, Toruń voivodship: 1 — bronze pin with 2 disks, 2 — bronze ribbon bracelet, after J. Chudziakowa; Kruszwica, Bydgoszcz voivodship: 4 — bronze open-work pendant, after La Baume; Samin, Toruń voivodship: 3 — bronze greave, after J. Chudziakowa; Słupy, Wrocław voivodship: 6 — bronze greave, after W. Szafrąński; Zielony Gaj, Primorsk region (Sambia); 5 — bronze open-work pendant, after W. Gaerte

¹⁹ J. Chudziakowa, *Kultura łużycka...*, tabl. XXII, ryc. 1.

²⁰ Jw., tabl. XXII, ryc. 5.

²¹ Jw., tabl. XXXII, ryc. 6. Nagolenniki tego typu wchodziły też w skład skarbu odkrytego w miejscowości Błoto, woj. toruńskie — A. Lissauer, *Alterthümer d. Bronzezeit in der Provinz Westpreussen und den angrenzenden Gebieten*, Gdańsk 1891, tabl. IX, ryc. 12—13.

zaliczyć ażurowy, celany w formie niszczejacej, wisiorek kolisty odkryty na grodzisku w Kruszwicy, woj. bydgoskie (tabl. I,4). Pochodzenia pomorskiego jest też zapewne zbliżony doń formą wisiorek odkryty w skarbie sambijskim w miejscowości Zielony Gaj, raj. Primorsk (tabl. I,5)²². Z Pomorza Wschodniego mogły dotrzeć na obszar Kujaw wczesnohalszackie (okres Hallstatt C) nagolenniki, puste wewnątrz, nie zdobione, ze stykającymi się końcami, ze szparą po stronie wewnętrznej (tabl. I,6), wchodzące w liczbę 4 egzemplarzy w skład skarbu ze Słupów, woj. włocławskie²³. Dodać należy, że zdobione formy analogicznych nagolenników, wzmocnionych na końcach poprzecznymi żeberkami, stanowiących produkt pomorski, wchodziły w skład skarbu z Papowa Biskupiego, w woj. toruńskim, w liczbie 4 egzemplarzy (ryc. 1)²⁴, a jeden nagolennik tego rodzaju pochodzi z ziemi chełmińskiej — miejscowość nieznana²⁵. Omawiane ozdoby stanowią powszechny na Pomorzu produkt lokalnych warsztatów brązowniczych; u ujścia Wisły znane są

Ryc. 1. Papowo, woj. toruńskie. Nagolennik brązowy. Wg J. Chudziakowej

Fig. 1. Papowo, Toruń voivodship. Bronze greave. After J. Chudziakowa

²² Odnosnie do wisiorka z Kruszwicy por. J. Kostrzewski, *Wielkopolska w pradziejach*, Warszawa—Wrocław 1955, s. 124, ryc. 339; W. Hensel, A. Broniewska, *Starodawna Kruszwica*, Wrocław 1961, s. 30 i ryc. 16 na s. 31. O technice produkcji omawianych wisiorków pisała M. Kowiańska w pracy pt. *Brązowe wisiorki ażurowe typu pomorskiego*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 8, 1948, s. 46 i n. Wisiorek z Zielonego Gaju, raj. Primorsk, publikował ostatnio J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 208, ryc. 79b.

²³ W. Szafranski, *Skarby brązowe...*, s. 63 i ryc. 334—337.

²⁴ J. Chudziakowa, *Kultura łżycka...*, s. 124 i n., tabl. XXIX, ryc. 3, tabl. XXX, ryc. 1.

²⁵ „Mannus”, t. 8, 1927, s. 113,

z kilkunastu stanowisk²⁶. Ponadto występują one licznie na całym obszarze Pomorza na północ od działu wodnego biegnącego grzbietem moreny nadbałtyckiej²⁷. Datujemy je na okres Hallstatt D i uznajemy za wyrób ludności kultury wschodniopomorskiej. Wspomniane wyżej znaleziska nagolenników na ziemi chełmińskiej stanowią dowód wymiany utrzymywanej przez ludność łużycką zamieszkującą tę ziemię z przedstawicielami kultury wschodniopomorskiej. Warto przy tym zaznaczyć, że znaczną rolę w rozprowadzaniu tych ozdób na południe odegrać musiała Wisła, nad którą znajduje się większość stanowisk z obszaru kultury wschodniopomorskiej oraz skarb z Papowa Biskupiego, woj. toruńskie.

Jeśli chodzi o stosunki wymienne z Wielkopolską, to zostały one nawiązane przez przedstawicieli kultury łużyckiej Pomorza Wschodniego i ziemi chełmińskiej jeszcze w III okresie epoki brązu i znamionują się obustronnym dopływem artykułów wymiany. W związku z tym, że w Wielkopolsce, podobnie jak i na Śląsku, wcześniej rozwinęła się wytwórczość odlewnicza aniżeli na północy naszych ziem, importy pochodzenia wielkopolskiego u ujścia Wisły i na obszarze międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy pojawiają się dość wcześnie. W III okresie epoki brązu należą do nich płaskie siekierki typu wielkopolskiego z szerokim ostrzem, znane z Blizna, woj. toruńskie (tabl. II,1)²⁸ i Wejherowa²⁹. W najmłodszym okresie przyjęła się też na Pomorzu Wschodnim moda noszenia spiralnych naramienników (Czersk, woj. bydgoskie), wykonanych z cienkiej, lekko wypukłej taśmy brązowej, z końcami zwiniętymi spiralnie, zdobionych ornamentem geometrycznym (tabl. II,2). W Wielkopolsce są one znane już w młodszym (IV) okresie epoki brązu. Na ziemi chełmińskiej analogiczne okazy ozdób przetrwały do okresu halsztackiego³⁰. Jednakże bujny rozwój metalurgii brązowniczej na Pomorzu Wschodnim widoczny u schyłku epoki brązu spowodował, że od tego

²⁶ Podajemy wszystkie znane dotąd stanowiska z nagolennikami brązowymi z obszaru Pomorza Wschodniego: Bolszewo, gm. Wejherowo, Bychowo, gm. Gniewino, Czersk, woj. bydgoskie, Gdańsk — okolica, Gniewino, gm. loco, Jasna, woj. elbląskie, Mieroszyno, gm. Puck, Siemirowice, woj. słupskie, Trąbki Wielkie, gm. loco i Jezioro Żarnowieckie. W jednym tylko wypadku nagolennik pochodził z grobu (Czersk), a pozostałe wchodziły w skład skarbów, z których największy (Trąbki Wielkie) liczył 8 ozdób tego rodzaju. Ponadto jeden z okazów został odkryty w Wielkopolsce (Środa Wielkopolska). Por. D. Durczewski, *Skarby halsztackie z Wielkopolski*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 13, 1960, s. 63, gdzie starsza literatura.

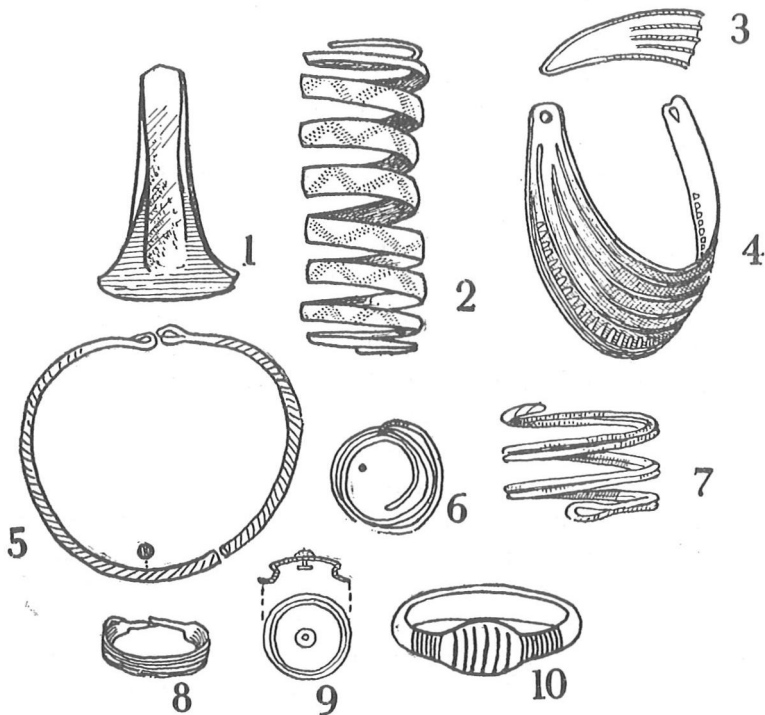
²⁷ E. Sprockhoff, *Jungbronzezeitliche Formenkreise...*, s. 22 ryc. 30 i mapa na s. 31.

²⁸ A. Lissauer, *Alterthümer der Bronzezeit...*, tabl. III. ryc. 7.

²⁹ „Amtlicher Bericht über die Verwaltung der naturgeschichtlichen, vorgeschichtlichen und volkskundlichen Sammlungen des Westpreussischen Provinzial—Museums für das Jahr 1908”, Bd. 29, 1909, s. 25, ryc. 9.

³⁰ W skład skarbu z Czerska, woj. bydgoskie, wchodziły dwa takie naramienniki (A. Lissauer, *Alterthümer der Bronzezeit...*, tabl. VI, ryc. 9, 10), a okaz

czasu (od V okresu epoki brązu) szereg ozdób pochodzenia pomorskiego przedostaje się z kolei na obszar Wielkopolski. Uwaga ta dotyczy przede

Tabl. II. Blizno, woj. toruńskie: 1 — siekiera brązowa, wg A. Lissauera; Chwarzno, gm. Stara Kiszewa, woj. gdańskie: 4 — naszyjnik kołnierzowaty z brązu, wg La Baume'a; Czersk, woj. bydgoskie: 2 — naramiennik spiralny z brązu, wg A. Lissauera; Kaliszanki, woj. piłskie: 5 — naszyjnik brązowy, 6 — bransoleta z brązu o powrotnym zwoju, 8 — bransoleta brązowa typu wielkowiejskiego, wg W. Szafrąńskiego; Krokowa, gm. loco, woj. gdańskie: 7 — bransoleta z brązu o powrotnym rozwoju, wg J. Kostrzewskiego; Radolin, woj. piłskie: 9 — tarczka z profilowaną krawędzią; Stołęzyn, woj. poznańskie: 10 — bransoleta brązowa nerkowata, wg W. Szafrąńskiego; Uścikowiec, woj. poznańskie: 3 — fragment brązowego naszyjnika kołnierzowatego

Plate II. Blizno, Toruń voivodship: 1 — bronze axe, after A. Lissauer; Chwarzno, Stara Kiszewa parish, Gdańsk voivodship: 4 — bronze collar-shaped necklace, after La Baume; Czersk, Bydgoszcz voivodship: 2 — spiral brassard in bronze, after A. Lissauer; Kaliszanki, Piła voivodship: bronze necklace, 6 — bronze bracelet with reverse coil, 8 — bronze bracelet of the Wielkowiejski type, after W. Szafrąński; Krokowo, loco parish, Gdańsk voivodship: 7 — bronze bracelet with reverse coil after J. Kostrzewski; Radolin, Piła voivodship: 9 — bronze disk with profiled edge; Stołęzyn, Poznań voivodship: 10 — bronze reniform bracelet, after W. Szafrąński; Uścikowiec, Poznań voivodship: 3 — fragment of bronze collar-shaped necklace

z Rybieńca, odznaczający się bogatszym ornamentem, mieścił się w skarbie wraz z sześcioma naszyjnikami graniastymi (J. Chudziakowa, *Kultura łżycka...*, s. 125, tabl. XXXII, ryc. 7).

wszystkim naszyjników i bransolet. W dużym skarbie z Uścikówca, woj. poznańskie, stanowiącym własność odlewcy, znaleziony został ułamek skośnego naszyjnika kołnierzwatego odmiany nadwiślańskiej, zdobionego podłużnymi żeberkami, jakie znane są ze skarbów odkrytych w Rytlu, woj. bydgoskie, Czarnówku, woj. słupskie, czy Chwarznie, gm. Stara Kiszewa (tabl. II,4). Uważa się je za lokalne, nadwiślańskie wzory ozdób nadłabskich (gdzie występują wcześniej)³¹.

Innym okazem naszyjnika, który był wzorowany na formach wschodniopomorskich, jest egzemplarz pochodzący ze skarbu w Kaliszankach, w woj. pilskim, budzący zaciekawienie z uwagi na unikatowe rozwiązanie małych uch i szczałkowy ornament tordowania (tabl. II,5). W. Szafrąński upatruje w nim import wschodniopomorski, uważając, że wzorem dla niego mógł być naszyjnik z kabłąkowatymi uszkami (odmiany A), znany ze skarbu w Mieroszynie, gm. Puck³². Unikatem na terenie Wielkopolski jest fragmentarycznie zachowana bransoleta o powrotnym zwoju, wykonana z grubego drutu, okrągłego w przekroju, zwinięta spiralnie, której końce splatają się naokoło siebie. Znaleziona została we wspomnianym już skarbie z Kaliszanek (tabl. II,6)³³. Ozdoby tego rodzaju powstały u ujścia Wisły pod wpływem analogicznych bransolet wykonanych z cienkiego drutu, które produkowano u ujścia Odry. Największe ich skupienie przypada między rzeką Słupią a Półwyspem Helskim, dalej nad rzeką Parsętą, a rozproszone okazy znane są z dorzecza Wierzycy (ryc. 2). Ze wspomnianych bransolet zwojowych rozwinęła się w V okresie epoki brązu forma nadwiślańskich bransolet typu wielkowiejskiego wykonanych z dość szerokiej taśmy zdobionej podłużnymi żłobkami, o zwężających się drucikowatych końcach zgiętych haczykowato, występujących dość licznie w skarbach i na cmentarzyskach, szczególnie u nasady Półwyspu Helskiego (tabl. II,8). Również i te ozdoby dotarły poprzez handel do Wielkopolski, o czym może świadczyć obecność 7 egzemplarzy typu wielkowiejskiego w skarbie z Kaliszanek³⁴. Wreszcie do Wielkopolski dotarł jeszcze jeden rodzaj bransolet proveniencji pomorskiej znanych pod nazwą nerkowatych, czego dowodzi ich obecność w skarbach z V okresu epoki brązu w Dolsku³⁵, Kaliszankach³⁶ i Stołę-

³¹ L. J. Łuka, *Skarb brązowy z V okresu epoki brązowej z Uścikówca, woj. poznańskie*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 9, z. 1, 1950, s. ryc. 4j; W. Szafrąński, *Skarby brązowe...*, s. 68 i ryc. 413; E. Sprockhoff, *Niedersächsische Depotfunde der jüngeren Bronzezeit*, Hildesheim 1932, s. 88; J. Kostrzewski, *Kultura tużycka...*, s. 141.

³² W. Szafrąński, *Skarby brązowe...*, s. 72 i ryc. 57. Naszyjnik z Mieroszyna, gm. Puck, wchodzący w skład skarbu, opublikował A. Lissauer, *Alterthümer der Bronzezeit...*, tabl. VI, ryc. 15.

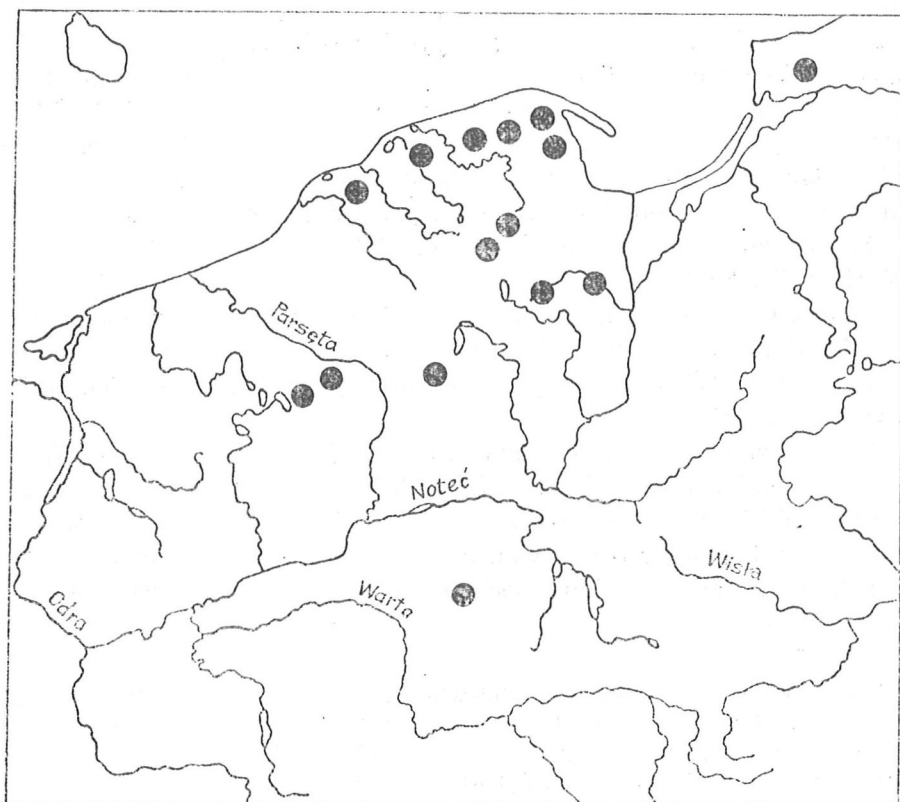
³³ Por. W. Szafrąński, *Skarby brązowe...*, 61 i ryc. 63.

³⁴ Jw., ryc. 64—70.

³⁵ Jw., s. 161—162, ryc. 20—21.

³⁶ Jw., ryc. 71.

żynie (tabl. II,10)³⁷, miejscowości położonych w woj. poznańskim i pільskim. Należy przypomnieć, że bransolety nerkowate powstały przy końcu epoki brązu u ujścia Wisły pod wpływem importowanych złotych bransolet trąbkowatych, wykształconych najwcześniej na terenie Brandenburgii i Pomorza Zaodrzańskiego, skąd poprzez handel przeniesione zostały na całe Pomorze, gdzie znane są w kilkudziesięciu egzemplarzach. Dwie odosobnione bransolety nerkowate znane są też na terenie Sambii (Zielony Gaj, raj. Primorsk)³⁸. Ostatnim ogniwem rozwojowym tych ozdób są bransolety nerkowate z silnie wypukłą częścią środkową zdobioną żeberkami pionowymi i kołami z zaznaczonym środkiem. Przy-

Ryc. 2. Mapa rozmieszczenia bransolet brązowych o powrotnym zwoju.
Wg E. Sprockhoffa z uzupełnieniami autora

Fig. 2. Distribution map of bronze bracelets with reverse coils. After E. Sprockhoff, with supplements by the author

³⁷ Jw., s. 56 i ryc. 374.

³⁸ J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 208, ryc. 79j.

padają one już na okres Hallstatt C i D, stanowiąc lokalny wyrób ludności kultury wschodniopomorskiej³⁹.

Ze skarbu z Radolina, w woj. pilskim, pochodzi też duża, dość płaska tarczka z profilowaną krawędzią, z guzkiem (czopikiem) po stronie wewnętrznej, mająca 12,7 cm średnicy (tabl. II,9)⁴⁰. Ozdoby tego rodzaju występują dość często w V okresie epoki brązu na południowych brzegach Bałtyku, przy czym już dawniej wyjaśniono, że tarczki zaopatrzone od środka w uszko skupiają się w Meklemburgii i na Pomorzu Zaodrzańskim, gdzie powstały, a na Pomorzu Wschodnim rozwinęła się lokalna odmiana z guzkiem (czopikiem) w miejsce uszek. Z terenu Pomorza Wschodniego znany duży skarb z Pruskiej Karczmy, gm. Trąbki Wielkie, w skład którego wchodziło 12 takich tarczek różnej wielkości, 2 płaskie wisioriki-brzękadła formy gruszkowatej, zawieszane na kółku brązowym, ozdobna tarczka z podwójnych owalnych rynienek oraz duży brązowy róg do picia. Skarb ze Skowarcza, gm. Pszczółki, liczył 8 tarczek różnych rozmiarów, a skarby z Częstkowa, gm. Trąbki Wielkie i Rzeczenicy, woj. śląskie, zawierały po 2 tarczki⁴¹. Ponieważ wspomniana tarczka z Radolina stanowi ścisłą analogię do pozostałych, wspomnianych wyżej ozdób skupiających się nad dolną Wisłą, należy przyjąć, że stanowi ona import z tego terenu. Natomiast trudniej byłoby zgodzić się z W. Szafrąnskimi, że tarczka odkryta w skarbie z Uścikowca, woj. poznańskie, jest importem wschodniopomorskim, gdyż ma ona odmiennie uformowany guz⁴². Sporna w nauce pozostaje sprawa przeznaczenia tarczek. Większość badaczy skłonna jest widzieć w nich ozdoby uprząży końskiej.

Bardziej zawężony zakres miały stosunki kulturowe Pomorza Wschodniego i ziemi chełmińskiej ze Śląskiem, utrzymywane w III—V okresie epoki brązu. W III okresie przyjęły się u ujścia Wisły taśmowate bransolety z bogatą ornamentyką, powstałe pod wpływem pierwowzorów śląskich. Okaz takiej ozdoby pochodzi z cmentarzyska kurhanowego w

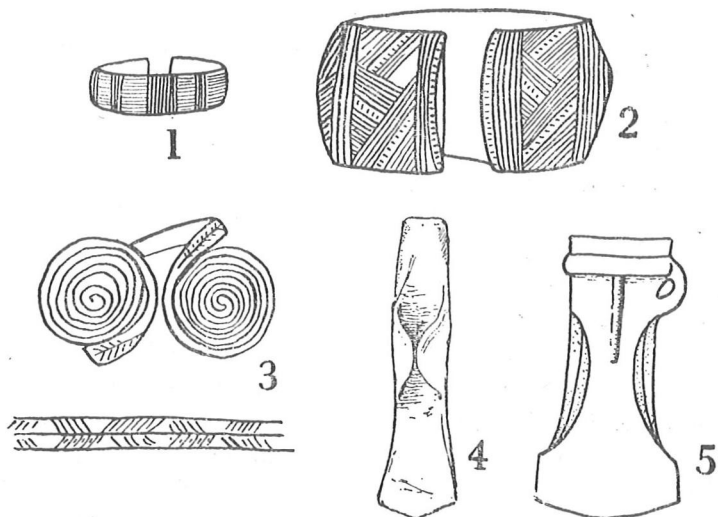
³⁹ Znamy je z Kołkowa, gm. Gniewino, Mieroszyna, gm. Puck, i Kramska, woj. śląskie. Por. L.J. Łuka, *O skarbach kultury pomorskiej na Pomorzu Gdańskim (wybrane zagadnienia)*, [w:] *Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski...* oblata, pod red. W. Kóćki, Poznań 1963, s. 241, 242.

⁴⁰ W. Szafrąński, *Skarby brązowe...*, s. 98, 191, ryc. 234.

⁴¹ Okazały skarb z Pruskiej Karczmy, gm. Trąbki Wielkie, zachował się w zbiorach Museum für Vor-und Frühgeschichte w Berlinie Zachodnim (nr inw. IB 564). Kilka tarczek ze Skowarcza, gm. Pszczółki, zachowało się w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku (nr inw. 1960:36). Nie jest znany natomiast los zabytków wchodzących w skład skarbów z Częstkowa, gm. Trąbki Wielkie (por. W. Łęga, *Kilka brązów z Pomorza*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 2, 1922—1924, s. 236—238), oraz z Rzeczenicy, woj. śląskie (por. A. Lissauer, *Altertümer der Bronzezeit...*, tabl. V, ryc. 3—3a).

⁴² Szafrąński, *Skarby brązowe...*, s. 97—98.

Warzenku, gm. Przodkowo (tabl. III,1)⁴³. Analogiczna bransoleta znana jest z Torunia⁴⁴. Ponadto na ziemi chełmińskiej wykształcił się oparty na wzorach śląskich lokalny typ wspomnianych ozdób, charakteryzujący się większą szerokością taśmy i innym rozłożeniem ornamentu liniowego

Tabl. III. Główny, woj. śląskie: 5 — siekierka brązowa z pionowym żeberkiem, wg J. Kostrzewskiego; Jodłowno, gm. Przywidz, woj. gdańskie: 4 — siekierka brązowa ze środkowymi skrzydełkami, wg A. Lissauera; Toruń—Czerniewice: 2 — bransoleta brązowa taśmowata, 3 — bransoleta brązowa ze spiralnymi tarczkami, wg J. Chudziakowej; Warzenko, gm. Przodkowo, woj. gdańskie: 1 — bransoleta brązowa taśmowata, wg J. Kostrzewskiego

Plate III. Główny, Słupsk voivodship: 5 — bronze axe with vertical rib, after J. Kostrzewski, Jodłowno, Przywidz parish, Gdańsk voivodship: 4 — bronze axe with central wings, after A. Lissauer; Toruń—Czerniewice: 2 — bronze ribbon bracelet, 3 — bronze bracelet with spiral disks, after J. Chudziakowa; Warzenko, Przodkowo parish, Gdańsk voivodship: 1 — bronze ribbon bracelet, after J. Kostrzewski

(Toruń—Czerniewice (tabl. III,2)⁴⁵. Za pośrednictwem ziemi chełmińskiej znajomość bransolet taśmowych dotarła na Mazowsze (Karbowizna, woj. włocławskie, Ciszewko, woj. płockie). Znane są też w Wielkopół-

⁴³ Odnośnie do bransolety z Warzenka por. J. Kostrzewski, *Kultura łżycka...*, s. 33, ryc. 14, 4, natomiast odnośnie do bransolety z Torunia por. J. Chudziakowa, *Kultura łżycka...*, s. 166, gdzie starsza literatura.

⁴⁴ Por. J. Chudziakowa, *Kultura łżycka...*, s. 166, gdzie starsza literatura.

⁴⁵ Bransolety z Torunia—Czerniewic opublikowała ostatnio J. Chudziakowa, *Kultura łżycka...*, s. 164—165, tabl. XX, ryc. 5—6.

sce⁴⁶. W tym samym czasie ze Śląska przez Wielkopolskę i Kujawy dotarły na ziemię chełmińską bransolety wykonane z drutu o przekroju czworokątnym z dwiema tarczkami spiralnymi (Toruń—Czerniewice — tabl. III,3)⁴⁷. Na terenie Pomorza Wschodniego ten rodzaj ozdób nie występuje. Osobną grupę importów śląskich tworzą narzędzia. Składają się na nie siekierki tzw. typu śląskiego ze środkowymi skrzydełkami i piętką, datowane na IV okres epoki brązu, znane w dwóch egzemplarzach z Jodłowna, gm. Przywidz (tabl. III,4)⁴⁸, występujące też ponadto na Pomorzu Środkowym i Zachodnim, w Czechach, Saksonii i Brandenburgii⁴⁹, oraz młodsze od nich, datowane już na V okres, siekierki proveniencji śląskiej z żeberkiem pionowym, pozbawione łukowatych żeber, znane na Pomorzu i ziemi chełmińskiej. W grupie kaszubskiej kultury łużyckiej znane są one z Głównic, woj. śląskie (tabl. III,5), a w grupie chełmińskiej — z Radzyna, woj. toruńskie. Dalszych okazów tych narzędzi dostarczyło też Pomorze Zachodnie. Brak większej liczby importowanych siekierok przy jednoczesnym dość licznym występowaniu na omawianym obszarze (Pomorzu Wschodnim i ziemi chełmińskiej) lokalnych odmian tego rodzaju narzędzi należy tłumaczyć tym, że począwszy od V okresu epoki brązu produkowano na tych obszarach własne siekierki. Należą do nich okazy zdobione 3—4 żłobkami lub żeberkami równoległymi i rozwidłonymi (Chojniczki, woj.

⁴⁶ Bransolety z Ciszewka, woj. płockie i Karbowizny, woj. wrocławskie, wspomniane zostały przez J. Kostrzewskiego, *Kultura łużycka...*, s. 34, przypis 112. Tam też wzmianka o okazy z Wielkopolski — miejscowość nieznana.

⁴⁷ Bransolety z Torunia—Czerniewic opublikowała ostatnio J. Chudziakowa w pracy *Kultura łużycka...*, s. 164—165, tabl. XX, ryc. 7 (tamże starsza literatura, w której opuszczono artykuł K. Langenheima zamieszczony w tomie 5 „Altschlesien”, s. 151 i n.). Sprawa datowania bransolet omawianej formy nie przedstawia się dość jasno. W II i III okresie epoki brązu występują one nadzwyczaj licznie na obszarze Meklemburgii i Brandenburgii oraz w Saksonii — Turynii. W tym czasie były one wykonywane jeszcze z drutu o przekroju okrągłym. Spora ich liczba znana jest już na obszarze Polski, zwłaszcza na Śląsku i w południowej Wielkopolsce. Bransolety z dwiema tarczkami spiralnymi zalicza się niekiedy do naramienników (np. J. Chudziakowa) lub uważa się je za nagołenniki. Sprawa określenia funkcji tych ozdób wymagać więc będzie osobnej pracy. Natomiast bransolety wykonane z taśmy czworokątnej skupiają się w dorzeczu dolnej Wisły. Ostrożnie przyjąć można, że bransolety odmiany drugiej, znane m. in. również z Torunia—Czerniewic, powstały — być może — w dorzeczu Wisły na podstawie wzorów śląskich. Por. obszernie wywody na temat pochodzenia i datowania bransolet z końcami zwiniętymi tarczowato w pracy J. Kostrzewskiego i A. Niesiołowskiej pt. *Bransolety brązowe w Witoldzinie, woj. poznańskie*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 8, 1948, s. 30 i n.

⁴⁸ Siekierki z Jodłowna opublikował A. Lissauer, *Altertümer der Bronzezeit...*, tabl. III, ryc. 9—10. Por. też uwagi J. Kostrzewskiego, *Kultura łużycka...*, s. 85 i n. i zestawienie 25 na s. 352.

⁴⁹ Literaturę do okazów odkrytych poza granicami ziem polskich podaje J. Kostrzewski, *Kultura łużycka...*, s. 86, przypis 178.

bydgoskie, Tczew, zbliżone do nich siekierki z żeberkami łukowatymi dochodzącymi do płaszczyzny ciosu (Czarnówko, woj. śląskie, Mierzyno, gm. Gniewino, Wejherowo, czy wreszcie egzemplarze siekier z żeberkami równoległymi i wybrzuszeniem u wylotu tulejki (Więckowy, gm. Skarszewy). O istnieniu lokalnej produkcji siekierek świadczą ponadto okazy nieudane w odlewie (Frydrychowo, woj. bydgoskie, Kadyny, woj. elbląskie i in.). Za kontynuacją lokalnej produkcji tych narzędzi w głąb okresu halszackiego przemawiają typowo halszackie okazy znane zarówno z obszaru Pomorza Wschodniego (Bojano gm. Szemud, Leżno, gm. Żukowo), jak i z ziemi chełmińskiej (Rogowo, woj. toruńskie).

Obraz kontaktów kulturowych ujścia Wisły i międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy z pozostałymi ziemiami polskimi należy jeszcze uzupełnić wzmianką o bliskich kontaktach z obszarem położonym u ujścia Odry, wyrażających się nie tylko dopływem szeregu wyrobów nordyjskich przez Pomorze Zachodnie i Środkowe, ale także wzajemnymi oddziaływaniami tych terenów. Przykładem może być obecność u ujścia Wisły bransolet o powrotnym zwoju wykonanych z cienkiego drutu brązowego, wędrowka bransolet nerkowatych późnego typu (nadwiślańskich) aż do rzeki Parsęta, wzajemne przenikanie obu form tarcz do uprząży końskiej (tarcz z uszkiem i guzem po stronie wewnętrznej), napierśników w kształcie ukośnego kołnierza i napierśników złożonych z płytek sierpikowatych, a wreszcie pojawienie się na Pomorzu Środkowym i Zachodnim bransolet typu nadwiślańskiego (wielkowiejskiego). Przejawy tych wzajemnych oddziaływań ilustrują mapki opracowane przez E. Sprockhoffa ⁵⁰.

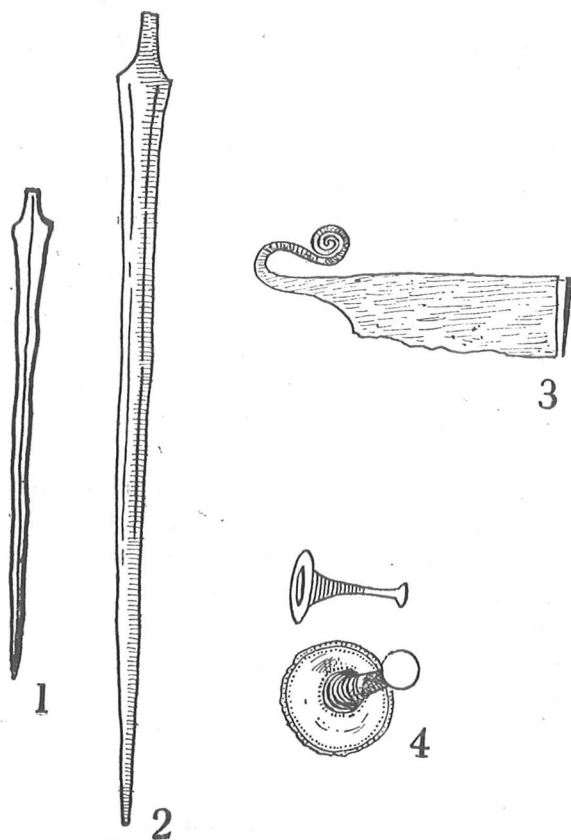
II. Kontakty zewnętrzne

1. Skandynawia

W starszej literaturze przedmiotu często podkreślano znaczny wpływ metalurgii skandynawskiej na rozwój miejscowego, pomorskiego odlewnictwa. Wydaje się, że bliższe zapoznanie się z kontaktami skandynawsko-pomorskimi pozwoli na wprowadzenie korekty do tych poglądów. Należy jednakże przy tym podkreślić, że w uzyskaniu w pełni poprawnego obrazu stoi na przeszkodzie brak pewności co do dokładnej proveniencji szeregu importów, o których można tylko ogólnie powiedzieć, że stanowią one wyrób północnoeuropejski (Niemcy północne, Dania, Szwecja południowa). Nie ułatwia też badań fragmentaryczny stan za-

⁵⁰ E. Sprockhoff, *Jungbronzezeitliche Formenkreise...*, ryc. 8, 11, 14, 20 i 29.

chowania niektórych zabytków w rodzaju broni, np. mieczy bez charakterystycznych rękojeści pochodzących z Sopotu, Czapli, gm. Żukowo, czy Krokowej, gm. loco.

Tabl. IV. Łęg, woj. toruńskie: 1 — miecz brązowy typu północnego, wg J. Chudziakowej; Karsin, gm. loco: 2 — miecz brązowy typu północnego, wg La Baume'a; Szczodrowo, gm. Skarszewy, woj. gdańskie: 3 — brzytwa brązowa z esowatym uchwytem; Warzenko, gm. Przodkowo, woj. gdańskie: 4 — guz brązowy stożkowaty, wg A. Lissauera

Plate IV. Łęg, Toruń voivodship: 1 — bronze sword of the northern type, alter J. Chudziakowa; Karsin, loco parish: 2 — bronze sword of the northern type, after La Baume; Szczodrowo, Skarszewy parish, Gdańsk voivodship: 3 — bronze razor with „S — shaped handle; Warzenko, Przodkowo parish, Gdańsk voivodship: 4 — conical bronze boss, after A. Lissauer

Do niewątpliwych importów skandynawskich pochodzących z Danii i południowej Szwecji należą smukłe miecze brązowe z krótkim kolcem do rękojeści, jakie znamy z kilku stanowisk Pomorza Wschodniego, a w jednym egzemplarzu z ziemi chełmińskiej. W skład skarbu odkrytego w Barchnowach, gm. Starogard, wchodziły dwa okazy omawianej broni,

a skarby z Frydrychowa i Karsina-Górek, gm. Karsin, Gdańska-Oliwy i Kopaniewa, woj. słupskie, zawierały po jednym okazie (tabl. IV,2). Ponadto nad brzegiem morza w Wielkiej Wsi (dziś Władysławowo) odkryto miecz i sztylet brązowy pochodzenia skandynawskiego. Ten ostatni, mający identyczną formę co miecze, liczył 31,5 cm długości. Z ziemi chełmińskiej miecz skandynawski znany jest z Łęgu, woj. toruńskie (tabl. IV,1)⁵¹. Wszystkie wspomniane okazy broni pochodzenia północnego datuje się na okres epoki brązu.

Z innych wyrobów skandynawskich odkrytych na cmentarzyskach wymienić należy jeszcze brzytwy z esowatym uchwytem znane z cmentarzysk kurhanowych z IV okresu epoki brązu zbadanych w Gapowie, gm. Stężyca, z Siemirowic, woj. słupskie, i Szczodrowa, gm. Skarszewy (tabl. IV,3)⁵². Podkreślić należy, że w V okresie epoki brązu na całym obszarze zajęтым przez ludność kultury łużyckiej pojawiały się rodzime brzytwy trapezowate, wzmocnione żeberkami, znane np. w grupie kaszubskiej z Bydgoszczy, Dąbrowa, woj. słupskie, prócz których produkowano brzytwy z owalnymi rączkami wzorowane na okazach południowych (np. Dąbrowo, woj. gdańskie, Wierzchucino, gm. Krokowa).

Do importów należy zaliczyć też stożkowaty guz brązowy z grobu cmentarzyska z III okresu epoki brązu w Warzenku, gm. Przodkowo (tabl. IV,4)⁵³.

⁵¹ Skarb odkryty w miejscowości Barchnowy, gm. Starogard Gdański, opublikowany został najwcześniej w „Amtlicher Bericht...”, 1901, s. 31–32. W jego skład miała wchodzić ponadto klinga analogicznego miecza skandynawskiego. Skarby z Karsina gm. loco, i Frydrychowa, w woj. bydgoskim, opublikował A. Lissauer w pracy pt. *Drei bronzezeitliche Funde aus dem Kreise Konitz in West-Preussen*, „Zeitschrift f. Ethnologie”, Verhandlungen, 1893, s. 415–416; Miecz z Kopaniewa, woj. słupskie odkryty wraz z innymi brązowymi w kłodzie drewnianej opisał R. Virchow („Zeitschrift f. Ethnologie”, Verhandlungen, 1882, s. 441 i n.). Znaleźisko gromadne z Gdańska-Oliwy zamieścił J. Kostrzewski w pracy pt. *Pradzieje Gdańska i najbliższej okolicy*, [w:] *Gdańsk*, pod red. S. Kutrzeby, Lwów 1927, s. 25 i n. Skarb Wielkiej Wsi (obecnie Władysławowo) opublikował T. Waga w pracy pt. *Skarb brązowy z młodszej epoki brązu*, „Z Otczłani Wieków”, R. 7, 1932, s. 60 i n., a opis miecza z Łęgu, w woj. toruńskim, znajdujemy w pracy J. Chudziakowej, *Kultura łużycka...*, s. 117.

⁵² Por. uwagi na temat brzytew omawianej formy w pracy J. Kostrzewskiego, *Kultura łużycka...*, s. 94. Tamże na s. 93, ryc. 1, mieści się rysunek brzytwy z Gapowa, gm. Stężyca. Fragment brzytwy brązowej został odkryty w Siemirowicach, woj. słupskie, w kurhanie nr XXIII w r. 1974 (por. A. Szymańska, *Cmentarzysko kurhanowe kultury łużyckiej z IV–V okresu epoki brązu w Siemirowicach, gm. Cewice (badania w latach 1971–1974)*, „Pomorania Antiqua”, t. 7, 1977, s. 289, 290, ryc. 37 na s. 290). Brzytwa ze Szczodrowa mieści się w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku. Por. A. Szymańska, *Nowe odkrycia na Pomorzu Gdańskim w latach 1969–1970*, „Pomorania Antiqua”, t. 5, 1974, s. 500, ryc. 34.

⁵³ Por. A. Lissauer, *Alterthümer der Bronzezeit...*, tabl. II, ryc. 6, oraz J. Kostrzewski, *Kultura łużycka...*, s. 27. Miejsce guzów importowanych z krę-

2. Europa zachodnia

Stosunkowo rozległe kontakty utrzymywała ludność kultury łużyckiej z obszarem Niemiec północnych i obszarem zajmowanym przez ludność kultury pól popielnicowych. Natomiast do nielicznych należą importy pochodzenia angielskiego.

a. Niemcy północne

Pierwsze kontakty z obszarem północnoniemieckim, nawiązane w III okresie epoki brązu, stanowiły kontynuację stosunków panujących u progu epoki brązu. Spośród importów przypadających na środkowy okres epoki brązu wymienić należy siekierkę z piętką typu północnoniemieckiego, pochodzącą z kurhanu w Warzenku, gm. Przodkowo, mającą kilka odpowiedników na obszarze Pomorza Środkowego (tabl. V,1)⁵⁴. W Jedwabnie, woj. toruńskie, w bliżej nie znanych okolicznościach została odkryta północnoniemiecka zapinka brązowa datowana na IV okres, złożona z dwóch nieznacznie wklęsłych płytek, połączonych łukowatym, zdobionym ukośnym karbowaniem kabłąkiem (tabl. V,2)⁵⁵. Tego rodzaju ozdoby, produkowane w Brandenburgii i w dorzeczu Łaby oraz Haweli, gdzie przypada ich największe skupienie, znane są także z terenu Pomorza Zachodniego, a jeden okaz ponadto znaleziono w Worekiewmach, woj. ciechanowskie⁵⁶. Jest rzeczą prawdopodobną, że również dwa miecze odkryte w Chełmży, woj. toruńskie, i Czapli, gm. Żukowo, datowane na środkową epokę brązu, są pochodzenia północnoniemieckiego (tabl. V,3). Z terenu międzyrzecza Łaby i Haweli mogą ponadto pochodzić dwie rękojeści miecza z gałką nerkowatą, datowane na V okres epoki brązu. Jedna z nich znaleziona została w skarbie w Barchnowach, gm. Starogard Gdański (tabl. V,4)⁵⁷, a druga pochodzi z Gdańska (tabl. V,5)⁵⁸. J. Kostrzewski sugeruje, że sam kształt gałki nerkowatej

gów kultury nordyckiej w III okresie epoki brązu zajmują w okresie V lokalne wyroby z brązu (Tłuczewo, gm. Linia), naśladowane też niekiedy w bursztynie. Por. J. Kostrzewski, jw., s. 82—83.

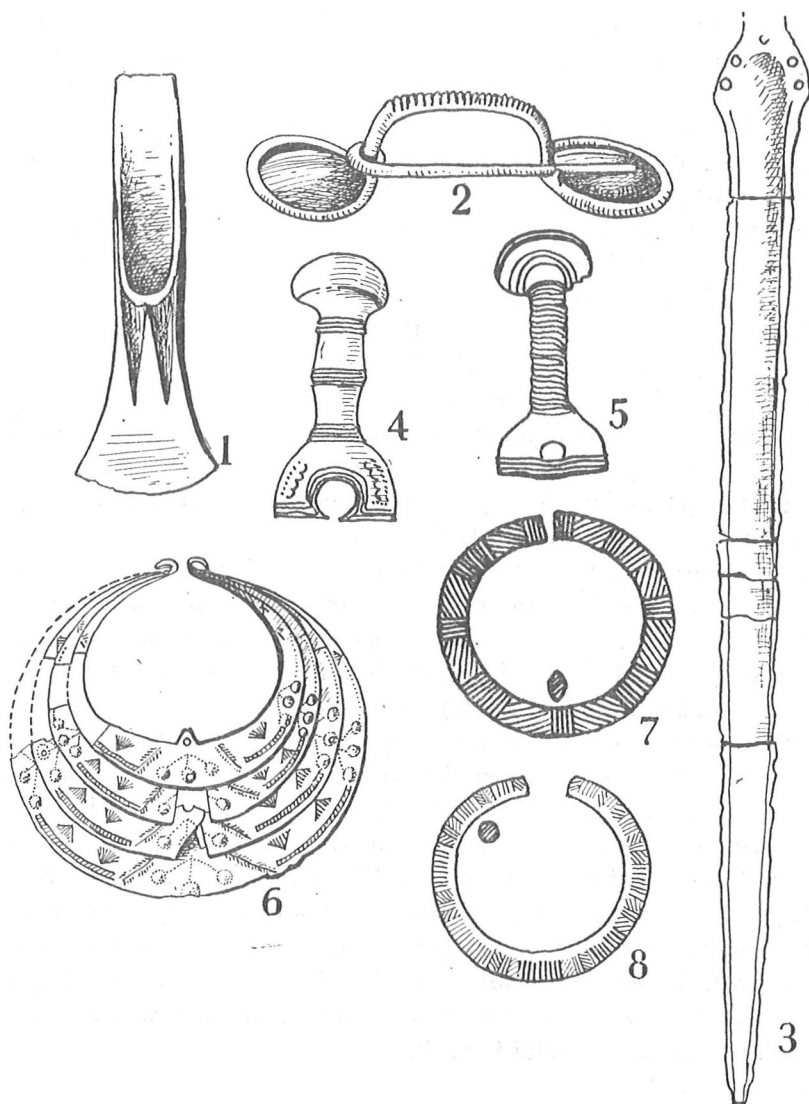
⁵⁴ Por. A. Lissauer, *Alterthümer der Bronzezeit...*, tabl. II, ryc. 1; J. Kostrzewski, *Kultura łużycka...*, s. 26.

⁵⁵ Odnośnie do zapinki z Jedwabna por. J. Kostrzewski, *Kultura łużycka...*, s. 77; por. też J. Chudziakowa, *Kultura łużycka...*, s. 147—148, tabl. XXXI, ryc. 5.

⁵⁶ Okaz zapinki z Worekiewmów, woj. ciechanowskie, opublikował W. Gaerte, *Urgeschichte Ostpreussens*, Królewiec 1929, s. 82, ryc. 52b, i J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 203, ryc. 89c na s. 225.

⁵⁷ Por. H. Conwentz, *Das Westpreussische Provinzial-Museum 1880—1905*, Gdańsk 1905, tabl. 50, ryc. 6.

⁵⁸ J. Kostrzewski, K. Jazdzewski, W. Chmielewski, *Pradzieje Polski*, Wrocław 1965, s. 182, ryc. 55: 8.

Tabl. V. Barchnowy, gm. Starogard Gdański, woj. gdańskie: 4 — rękojeść miecza brązowego z gałką nerkowatą, wg H. Conwentza, 6 — napierśnik brązowy sierpikowaty, wg W. La Baume'a; Czaple, gm. Żukowo, woj. gdańskie: 3 — miecz brązowy typu północnoniemieckiego, wg J. Chudziakowej; Gdańsk: 5 — rękojeść miecza brązowego z gałką nerkowatą, wg J. Kostrzewskiego; Jedwabno, woj. tożańskie: 2 — zapinka brązowa płytowa, wg J. Chudziakowej; Młynki, woj. bydgoskie: 8 — bransoleta brązowa otwarta, wg J. Kostrzewskiego; Pruszcz Gdański—Łęgowo, gm. loco, woj. gdańskie: 7 — bransoleta brązowa otwarta, wg J. Kostrzewskiego; Warzenko, gm. Przodkowo, woj. gdańskie: 1 — siekierka brązowa z piętą typu północnomieckiego, wg A. Lissauera

Plate V. Barchnowy, Starogard Gdański parish, Gdańsk voivodship: 4 — hilt of a bronze sword with reniform pommel, after H. Conwentz, 6 — crescent-shaped bronze breastplate, after W. La Baume; Czaple, Żukowo parish, Gdańsk voivodship:

mógł być zapożyczony znad Morza Adriatyckiego (Bośnia, Triest)⁵⁹. Pod koniec epoki brązu z omawianego obszaru północnoniemieckiego zostały przejęte lane naszyjniki w kształcie skośnego kołnierza, zdobione podłużnymi żeberkami, znane na obszarze pomorskim przede wszystkim u ujścia Odry. W trzech egzemplarzach dotarły też na Pomorze Wschodnie (Barchnowy, gm. Starogard Gdański, Czarnówko, woj. słupskie, i Chwarzno, gm. Stara Kiszewa). Oprócz nich w tym czasie używano na Pomorzu Wschodnim nadłabskich naszyjników złożonych z płytek sierpikowatych w liczbie pięciu, zdobionych ornamentem geometrycznym. Znane są one ze skarbów z Barchnow, gm. Starogard Gdański⁶⁰, i Żydowa, woj. słupskie⁶¹. Można z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że naszyjniki te stanowiły wzór dla późniejszych, datowanych na okres Hallstatt D napierśników masowo produkowanych przez ludność kultury wschodniopomorskiej. Przemawia za tym dość zbliżona konstrukcja oraz posługiwanie się analogicznymi wątkami zdobniczymi na napierśnikach obu form ozdób (tabl. V,6).

Tej dość licznej grupie importów północnoniemieckich docierających na Pomorze Wschodnie i ziemię chełmińską przeciwstawić można dwie reprezentatywne formy bransolet będących lokalnym wyrobem pomorskim, które już w III okresie epoki brązu docierały na teren Niemiec północnych. Jedną z nich stanowiły bransolety otwarte, wykonane z grubej sztabki, soczewkowatej w przekroju poprzecznym, zdobione na przemian grupami kresek ukośnych i poprzecznych (tabl. V,7), znane z kilkunastu stanowisk pomorskich, m.in. z Prusewa, woj. słupskie, i Łęgowa, gm. Pruszcz Gdański⁶². Natomiast do Rugii docierały w tym samym czasie zbliżone do nich formą pomorskie bransolety otwarte, wykonane z grubego drutu o przekroju kolistym, zdobione na przemian grupami kresek poprzecznych i ornamentem jodełek, znane m.in. z miejscowości Młynek, woj. bydgoskie (tabl. V,8)⁶³. Obie formy występują też na terenie Sambii, gdzie odkryto je na kilkunastu stanowiskach (m.in. w Zaostrowiu, Priekule, Slaziai i in.)⁶⁴.

3 — north-German type bronze sword, after J. Chudziakowa; Gdańsk: 5 — hilt of bronze sword with reniform pommel, after J. Kostrzewski; Jedwabno, Toruń voivodship; 2 — bronze plate clasp, after J. Chudziakowa; Młynki, Bydgoszcz voivodship; 8 — open bronze bracelet, after J. Kostrzewski; Pruszcz Gdański — Łęgowo, loco parish, Gdańsk voivodship; 7 — open bronze bracelet, after J. Kostrzewski; Warzenko, Przodkowo parish, Gdańsk voivodship; 1 — bronze axe with heel, of the north German type, after A. Lissauer

⁵⁹ J. Kostrzewski, *Kultura łżycka...*, s. 158—159.

⁶⁰ W. La Baume, *Urgeschichte der Ostgermanen*, Gdańsk 1934, tabl. 17k.

⁶¹ J. Kostrzewski, *Pradzieje Pomorza*, Wrocław 1966, s. 65, ryc. 35k.

⁶² J. Kostrzewski, *Kultura łżycka...*, s. 34, ryc. 15.

⁶³ Jw., s. 33, ryc. 14: 5.

⁶⁴ J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 182.

b. Kultura pól popielnicowych

Kontakty wymienne Pomorza Wschodniego i ziemi chełmińskiej obejmowały również obszar południowo-zachodnich Niemiec i Szwajcarii zamieszkały przez plemiona kultury pól popielnicowych. W przeciwieństwie do obszaru północno-niemieckiego zostały one nawiązane stosunkowo późno, bo dopiero w V okresie epoki brązu. Z Niemiec południowo-zachodnich sprowadzono w tym czasie siekierki skrzydlate, u których skrzydełka umieszczone są w górnej części narzędzia (tabl. VI,1). Skupiają się one głównie na terenie Pomorza Wschodniego, na którym znane są z 16 stanowisk⁶⁵. Niewykluczone, że część z nich mogła stanowić miejscowe naśladownictwa okazów importowanych. Przemawiać za tym mógłby fakt, że na niektórych zachowały się rąbki odlewnicze (np. okaz z okolic Gdańska). Do importów omawianej grupy zalicza się też trzy groty oszczepów, zdobione powyżej wylotu tulejki grupami kresk poziomych, znane z Pętkowic, gm. Wejherowo, Tczewa, i Górek, gm. Karsin (tabl. VI,2)⁶⁶. Z obszaru wschodnioalpejskiego dotarły na Pomorze groty oszczepów zdobione na tulejce żeberkami poziomymi (tabl. VI,3). Znamy je z Dębogórza, gm. Kosakowo, Głównicz, woj. śląskie, Kołobrzegu i Klęczkowa, woj. koszalińskie⁶⁷. Wspomniane importy dwu odmian grotów oszczepów stały się bodźcem do produkcji przez ludność grupy kaszubskiej i chełmińskiej kultury łużyckiej form lokalnych, pozbawionych ozdób. Jeden z warsztatów odlewniczych wytwarzających również groty oszczepów położony był w Juszku, gm. Pruszcz Gdański, gdzie ostatnio wśród wielu ułamków form odlewniczych niszczących napotkano fragment glinianej formy z negatywem grotu oszczepu⁶⁸.

Spośród mieczy pochodzenia południowoniemieckiego i szwajcarskiego wymienić należy przede wszystkim miecze antenowe i typu Möriegen. Pierwsze (tabl. VI,4) znane są na obszarze Pomorza Wschodniego z Łebcza, gm. Puck, Rynarzewa pod Gdańskiem (2 egz.), Mierzyna i Mierzynka, gm. Gniewino. Fragment miecza antenowego znany jest też z miejscowości Bielczyna, woj. toruńskie⁶⁹. Odnośnie do pochodzenia mieczy

⁶⁵ Zestawienie siekier skrzydlatych pochodzenia południowoniemieckiego podaje J. K o s t r z e w s k i, *Kultura łużycka...*, s. 356, zestawienie nr 41.

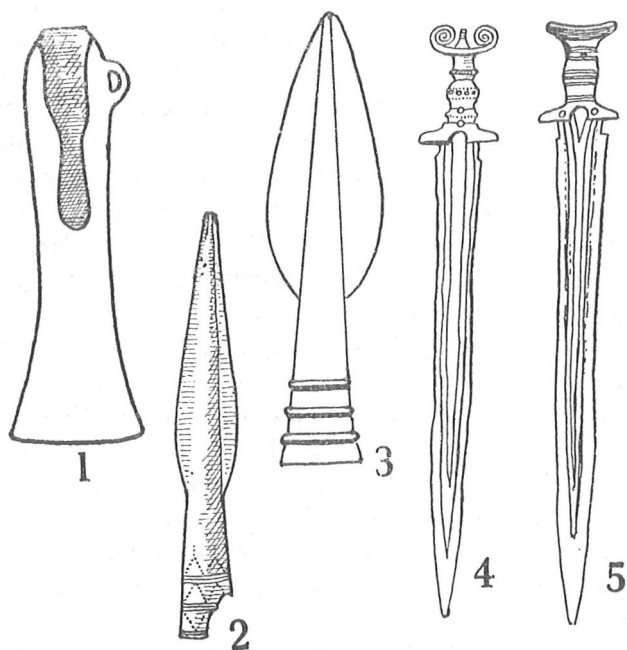
⁶⁶ J. K o s t r z e w s k i, *Kultura łużycka...*, zestawienie 47 na s. 358.

⁶⁷ Jw., zestawienie 48 na s. 358.

⁶⁸ Por. L. J. Ł u k a, *Trzy halsztackie naszyjniki...*, s. 100, ryc. 4.

⁶⁹ Miecz antenowy z Łebna wchodził w skład skarbu zawierającego ponadto 12 cienkich naszyjników skośnie torowanych, z końcami spłaszczonymi i zwiniętymi w uszka oraz dwie bransolety typu wielkowiejskiego (por. A. L i s s a u e r, *Alterthümer der Bronzezeit...*, tabl. VII, ryc. 7—10; tam też na tabl. VII, ryc. 11 i 13, publikowane są miecze z Mierzyna i Mierzynka, gm. Gniewino. Natomiast ilustracje mieczy z Rynarzewa pod Gdańskiem zamieścił W. L a B a u m e, *Urgeschichte der Ostgermanen*, Gdańsk 1934, ryc. 13 c, d. Okaz miecza z Bielczyn, woj.

antenowych zdania badaczy są podzielone. J. Kostrzewski uznaje je za importy pochodzenia południowoniemieckiego i szwajcarskiego, a E. Sprockhoff tylko część z nich skłonny jest uznać za importy z tych obszarów, dopatrując się w pozostałych już miejscowych naśladownictw⁷⁰. Wydaje się, że przeciw tezie E. Sprockhoffa przemawia fakt, że wszystkie okazy mieczy antenowych wykazują dobre wykonanie techniczne. Dla pełności poglądów na temat pochodzenia mieczy antenowych należy

Tabl. VI. Dębogórze, gm. Kosakowo, woj. gdańskie: 3 — brązowy grot oszczepu, wg J. Kostrzewskiego; Dąbrowo, woj. gdańskie: 5 — miecz typu Mörigen, wg J. Kostrzewskiego; Gdańsk — okolica: 4 — miecz antenowy, wg J. Kostrzewskiego; Górki, gm. Karsin: 2 — brązowy grot oszczepu, wg W. La Baume'a; Wielka Wieś (obecnie Władysławowo), woj. gdańskie: 1 — siekierka brązowa ze skrzydełkami, wg J. Kostrzewskiego

Plate VI. Dębogórze, Kosakowo parish, Gdańsk voivodship: 3 — bronze javelin spearhead, after J. Kostrzewski; Dąbrowo, Gdańsk voivodship: 5 — Mörigen-type sword, after J. Kostrzewski; Gdańsk — region: 4 — antenna sword, after J. Kostrzewski; Górki, gm. Karsin: 2 — bronze javelin spearhead, after W. La Baume; Wielka Wieś (now Władysławowo), Gdańsk voivodship: 1 — bronze axe with wings, after J. Kostrzewski

toruńskie, publikował H. Conwentz, *Das Westpreussische Provinzial-Museum...*, tabl. 50, ryc. 1. Wreszcie miecz z Kałdusa, woj. toruńskie, publikuje J. Chudziakowa, *Kultura łużycka...*, s. 115, tabl. XXIII, ryc. 1.

⁷⁰ Por. J. Kostrzewski, *Kultura łużycka...*, s. 158, 159; tenże, *Pradzieje Pomorza*, s. 63, 64.

dodać, że W. Szafrąński miecz antenowy ze Stołężyna, woj. poznańskie, uznaje za wyrób pomorski⁷¹, a J. Okulicz, omawiając miecze tego typu odkryte na obszarze bałtyjskim w raj. Guriewsk, opowiada się za ich pochodzeniem wschodniopomorskim lub nordyjskim⁷².

Mniej wątpliwości budzi natomiast sprawa pochodzenia mieczy typu Mörigen, jakie w 4 egzemplarzach znalazły się na terenie Pomorza Wschodniego. Dostarczyły ich miejscowości: Dąbrowo, b. pow. gdański, Lipinka, woj. elbląskie, Wielka Wieś (dziś Władysławowo) oraz nieznana miejscowość z terenu Pomorza Wschodniego⁷³. Uwaga ta odnosi się zwłaszcza do klasycznych mieczy omawianego rodzaju z Dąbrowa i Wielkiej Wsi (tabl. VI,5), mających wycięcie na kłindze poniżej rękojeści, potrójny podział rękojeści oraz daleko wybiegające poza klingę skrzydełka. Budowa ta pozwala zaliczyć je do wyborów pochodzenia szwajcarskiego. Natomiast okaz z Lipinek, pozbawiony wspomnianego wycięcia klingi, stanowi przetworzoną formę przejściową; może on pochodzić z innych warsztatów szwajcarskich lub południowoniemieckich, podobnie jak okaz z Giżycka⁷⁴. Ponieważ na obszarze Pomorza Koszalińskiego są znane dalsze miecze typu Mörigen, należy przyjąć, że na teren położony u ujścia Wisły oraz na obszar zamieszkały przez Bałtów miecze dostały się przez Niemcy środkowe i Pomorze, a nie dotarły od strony Wielkopolski, gdzie znane są tylko dwa okazy odkryte w Wilamowie, woj. konińskie⁷⁵, i Uścikówcu, woj. poznańskie⁷⁶.

⁷¹ W. Szafrąński, *Skarby brązowe...*, s. 86.

⁷² J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 207.

⁷³ Miecz z Dąbrowa, b. pow. gdański, opublikował W. La Baume w artykule pt. *Zwei Bronzeschatzfunde aus dem nördlichen Pommerellen*, „Blätter f. deutsche Vorgeschichte”, H. 2, 1924, s. 29—32. W pracy tej jako nazwę miejscowości, w której odkryto miecz podaje się Neuendorf, pow. gdański wyżynny. Wg Słownika S. Rosponda miejscowość Neuendorf ma nazwę Dombrowo. Wobec trudności dokładnego jej zlokalizowania w pracy niniejszej podajemy, że leży ona na terenie b. powiatu gdańskiego. Skarb z Lipinki, woj. elbląskie, w którym mieścił się miecz typu Mörigen, został opracowany przez R. Dorra, *Der Bronzedepotfund von Lindenau (Kreis Marienburg)*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins f. Wissenschaft und Kunst zu Thorn”, H. 2, 1913, nr 1, s. 14—25, tabl. I. Fotografię miecza z Wielkiej Wsi (dziś Władysławowo) zamieścił J. Kostrzewski, *Od mezolitu do okresu wędrówek ludów*, [w:] *Prehistoria ziem polskich*, Kraków 1939—1948, tabl. 72, ryc. 25. O mieczu z miejscowości nieznanej wspomina R. Dorr w wyżej cytowanej pracy.

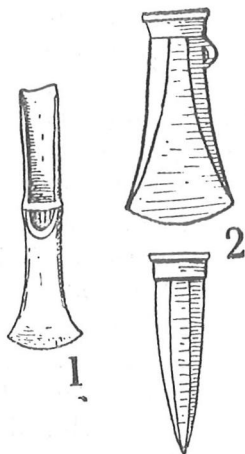
⁷⁴ J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 206, ryc. 78 d.

⁷⁵ W. Szafrąński, *Skarby brązowe...*, s. 86—87 i ryc. 613.

⁷⁶ Jw., s. 86—87 i ryc. 444. Dodać należy, że oprócz mieczy pochodzenia południowoniemieckiego i szwajcarskiego posiadamy jeszcze nóż brązowy z Zakrzewa, gm. Linia, ze zgrubiałym kołcem do rękojeści, pochodzenia alpejskiego. Por. J. Kostrzewski, *Kultura łużycka...*, s. 93 i ryc. 66:4 na s. 88.

c. Anglia

Kontakty wymienne Pomorza Wschodniego z Anglią nie były zbyt silne. Pierwsze znalezisko z Wysp Brytyjskich w postaci grotu oszczepu ze Skowarcz, gm. Pszczółki, datuje się na II okres epoki brązu. W okresie następnym dotarła na teren Pomorza Środkowego siekierka z piętką typu angielskiego (Janowiec, woj. słupskie — tabl. VII,1). Pod koniec epoki brązu (V okres) trafia na Pomorze Wschodnie smukła siekierka

Tabl. VII. Górki, gm. Karsin: 2 — brązowa siekiera typu angielskiego, wg W. La Baume'a; Janowiec, woj. słupskie: 1 — brązowa siekierka z piętką typu angielskiego, wg J. Kostrzewskiego

Plate VII. Górki, Karsin parish: 2 — English-type bronze axe, after W. La Baume; Janowiec, Słupsk voivodship: 1 — bronze, English-type axe with heel, after J. Kostrzewski

z tulejką o sześciobocznym przekroju poprzecznym z silnie rozszerzonym ostrzem i uszkiem przy krawędzi tulejki (tabl. VII,2) odkryta w skarbie w Górkach, gm. Karsin⁷⁷. Ostatnim importem z Anglii jest sztylet brązowy z tulejką znaleziony w Buku, woj. koszalińskie, datowany na V okres epoki brązu.

3. Europa południowa

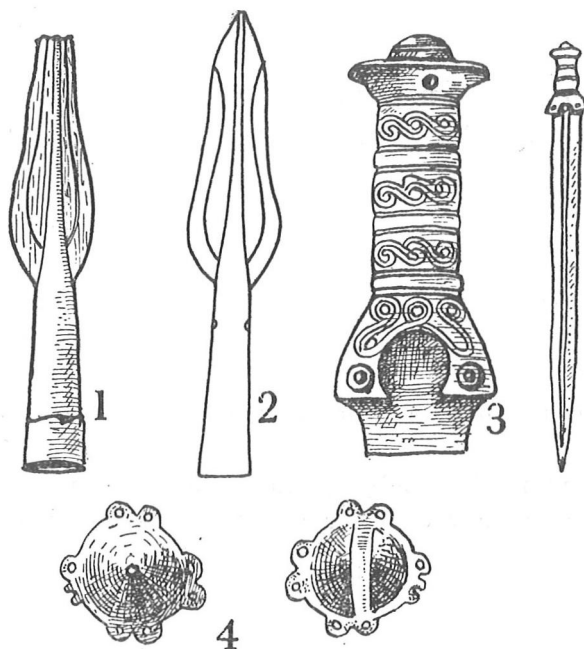
Importy napływające z południowej Europy (Węgry, Rumunia, Italia) nie są wprawdzie licznie reprezentowane na obszarze Pomorza

⁷⁷ Importowaną z Anglii siekierkę z Górek, gm. Karsin, opublikował W. La Baume, *Urgeschichte der Ostgermanen*, tabl. 11 a. J. Kostrzewski zauważa, że siekierka ta mogła posłużyć za wzór do wyrabianych na Pomorzu we wczesnej epoce żelaza krótkich siekierok o sześciobocznej tulejce. Por. J. Kostrzewski, *Kultura łużycka...*, s. 149.

Wschodniego i ziemi chełmińskiej, niemniej jednak wybijają się one pod względem wartości ekonomicznej, a ponadto należą w większości do artykułów o charakterze luksusowym. Uwaga ta dotyczy naczyń brązowych i brązowych rogów do picia.

a. Węgry

Za najwcześniejsze importy pochodzenia węgierskiego można uznać dwa datowane na IV okres epoki brązu groty oszczepów, pochodzące z Suchostrzyg (dziś Tczew—Suchostrzegi — tabl. VIII,1) i z Dobrzynia, woj. toruńskie⁷⁸. Są to groty o liściowatym ostrzu i długiej, silnie rozszerzonej przy wylocie tulejce. Liczne analogie do tej broni są znane

Tabl. VIII. Kamieniec, woj. toruńskie: 4 — brązowa tarczka ozdobna, wg J. Chudziakowej; Konojady, woj. toruńskie: 3 — miecz brązowy typu liptowskiego, wg J. Chudziakowej; Stare Łysogórki, woj. szczecińskie: 2 — brązowy grot oszczepu, wg J. Kostrzewskiego; Suchostrzygi (obecnie Tczew—Suchostrzygi), woj. gdańskie: 1 — brązowy grot, wg J. Kostrzewskiego

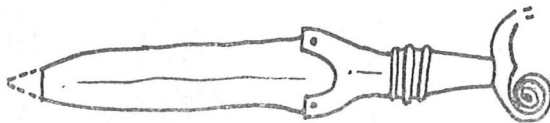
Plate VIII. Kamieniec, Toruń voivodship: 4 — decorative bronze disk, after J. Chudziakowa; Konojady, Toruń voivodship: 3 — Liptowski-type bronze sword, after J. Chudziakowa; Stare Łysogórki, Szczecin voivodship: 2 — bronze javelin spearhead, after J. Kostrzewski; Suchostrzygi (now Tczew—Suchostrzygi), Gdańsk voivodship: 1 — bronze spearhead, after J. Kostrzewski

⁷⁸ Okaz groty z Suchostrzyg publikował A. Lissauer, *Alterthümer der Bronzezeit...*, tabl. III, ryc. 5, natomiast o grocie z Dobrzynia wzmiankuje J. Kostrzewski, *Pradzieje Pomorza*, s. 59.

na terenie Węgier⁷⁹. Groty te docierały też na Pomorze Zachodnie, gdzie znane są ze Starych Łysogórek (tabl. VIII,2), i Żdżar, woj. szczecińskie. Z Węgier pochodzi też miecz typu liptowskiego odkryty w miejscowości Konojady, woj. toruńskie, z guzem na miseczkowatym zwieńczeniu rękojeści, której powierzchnię zdobi motyw spirali i ornament liniowy (tabl. VIII,3)⁸⁰. Dalsze miecze omawianego typu dla Pomorza zestawia J. Kostrzewski⁸¹, a zbliżony okaz białej broni pochodzi ponadto z Kiekrza, woj. poznańskie⁸². Ostatnim wyrobem pochodzenia węgierskiego (lub siedmiogrodzkiego) jest brązowy guz z czterema parami małych uszek, odkryty na grodzisku halsztackim w Kamieńcu, woj. toruńskie (tabl. VIII,4)⁸³.

b. Rumunia

J. Chudziakowa w monografii grupy chełmińskiej kultury łużyckiej wywodzi miecz antenowy odkryty w Kałdusie, woj. toruńskie (ryc. 3),

Ryc. 3. Kałdus, woj. toruńskie. Brązowy miecz antenowy. Wg J. Chudziakowej

Fig. 3. Kałdus, Toruń voivodship. Bronze antenna sword. After J. Chudziakowa

z obszaru Rumunii. Nieżałoby jednocześnie zauważyć, że jego nieznaczną długość, wynoszącą 33 cm, przemawia za zaliczeniem go do sztyletów.

c. Italia

Do bardzo cennych i interesujących zarazem z punktu widzenia badawczego należy zaliczyć skarb z Przesławic, woj. toruńskie, odkryty w końcu XIX w. W jego skład wchodziły dwie amfory i trzy rogi do picia, wykonane z brązu. Z zabytków tych zachowała się jedynie jedna amfora i jeden róg, które znajdują się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku.

⁷⁹ Por. J. Hampel, *Alterthümer der Bronzezeit in Ungarn*, Budapest 1890, tabl. CXXIII, 2; CLV, 8 i CCXVII, 28 i 30.

⁸⁰ J. Chudziakowa, *Kultura łużycka...*, s. 106, tabl. XXII, ryc. 6.

⁸¹ J. Kostrzewski, *Kultura łużycka...*, s. 96.

⁸² W. Szafranski, *Skarby brązowe...*, 88–89, ryc. 527–528.

⁸³ J. Chudziakowa, *Kultura łużycka...*, s. 96, 115 i tabl. XXIV, ryc. 7.

Zachowana amfora z Przesławic została wykonana z dwóch kutych blach brązowych złączonych nitami. Za pomocą nitów przymocowano też na załomie jej brzuśca dwa ucha wykonane ze sztabki brązowej o kolistym przekroju i spłaszczonych końcach. Silnie kołnierzowaty brzeg naczynia wzmocniony został przy krawędzi drutem brązowym. Powierzchnię naczynia zdobią poniżej i powyżej załomu brzuśca rzędy wytłaczanych od wewnątrz guzów, przedzielanych równoległymi listwami wypukłymi. W górnej partii naczynia rozmieszczone są symetrycznie cztery barki zakończone głowami łabędzi, przy czym każdą z barek i w polach pomiędzy nimi umieszczona jest tarcza słoneczna. Natomiast w dolnej części amfory, poniżej ostatniego rzędu guzów, mieszczą się cztery rysunki łabędzi przedzielone takąż liczbą wiszących, wpisanych w siebie półkoli (łuków). Te ostatnie stanowią zapewne szczątkowe wyobrażenie tarcz słonecznych. Wszystkie opisane motywy łabędzi i tarcz słonecznych wykonano również techniką wytłaczania od wewnątrz (tabl. IX,1) ⁸⁴.

Amfory brązowe opisanej formy najwcześniej pojawiają się na terenie Italii środkowej (Corneto), gdzie produkowano je u schyłku epoki brązu ⁸⁵. Na VIII w. datuje się znane na tym samym terenie w kręgu kultury protoetruskiej analogiczne okazy naczyń (Veje) ⁸⁶, zdobione guzami, tarczami słonecznymi i wyobrażeniami łabędzi. Dwa ostatnie motywy tworzą barki słoneczne (tabl. IX, 3). Zbliżone do nich okazy amfor znalezione zostały w Niemczech (Unterglauheim, pow. Dillingen, Gevelingshausen, pow. Meschede — tabl. IX,2) ⁸⁷ oraz na terenie naddunajskim, gdzie mają różnorodne formy i zdobnictwo. Zbliżone do nich jest też naczynie ze skarbu w Biernacicach, woj. konińskie, na którego powierzchni widnieje również motyw barki słonecznej (tabl. IX,4) ⁸⁸. Do naczyń zdobionych guzami i wyobrażeniami barek słonecznych nawiązuje jeszcze liczna grupa italskich i wschodnioalpejskich wyrobów metalowych (wisiorków metalowych, wózków obrzędowych i naczyń różnorodnego

⁸⁴ Skarb brązowy z Przesławic odkryty został w 1896 r. Por. „Amtlicher Bericht...”, Bd. 18, 1897, s. 38 i n., ryc. 15—17. Mimo że amfora brązowa i brązowy róg do picia, wchodzące w skład tego znaleziska gromadnego, były wielokrotnie publikowane w różnych pracach, nie zostały one dokładnie opisane. Korzystając z faktu zachowania się tych zabytków w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, autor niniejszej pracy podejmie próbę ich wyczerpującego opisanie i interpretowania na tle pozostałych wyrobów tego typu występujących w Europie.

⁸⁵ O. Montelius, *La civilisation primitive en Italia*, vol. 1, Stockholm 1895, tabl. 289.

⁸⁶ „Notizze Scavi, 1970”, s. 294 i n., ryc. 72—73 (dot. amfory z Veje pod Rzymem).

⁸⁷ A. Jockenhövel, *Eine Bronzeamphore des 8. Jahrhunderts v. Chr. von Gevelinghausen, Kr. Meschede (Sauerland)*, „Germania”, Bd. 52, 1974, H. 1, ryc. 7, 2—3 na s. 41.

⁸⁸ A. H. Koszańska, *Skarb naczyń brązowych z Biernacic, w pow. tureckim*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 7, 1946, z. 1, s. 106 i n., ryc. 1 na s. 107.

Tabl. IX. Biernacice, woj. konińskie: 4 — brązowe wiadro, wg A. H. Koszańskiej; Gevelingshausen, pow. Meschede (Niemcy): 2 — brązowa amfora, wg A. Jockenhövela; Przesławice, woj. toruńskie: 1 — brązowa amfora, wg J. Chudziakowej, 5 — brązowe rogi do picia, wg H. Conwentza; Rekowo, gm. Puck, woj. gdańskie: 6 — czarka brązowa, wg W. La Baume'a; Veje (Italia): 3 — brązowa amfora

Plate IX. Biernacice, Konin voivodship: 4 — bronze bucket, after A. H. Koszańska; Gevelingshausen, Meschede district (Germany): 2 — bronze amphora, after A. Jockenhövel; Przesławice, Toruń voivodship: 1 — bronze amphora, after J. Chudziakowa, 5 — bronze drinking horns, after H. Conwentz; Rekowo, Puck parish, Gdańsk voivodship: 6 — bronze goblet, after W. La Baume; Veje (Italy): 3 — bronze amphora

przeznaczenia) zdobionych protomami ptaków. Oprócz tego występują jeszcze wyroby gliniane o podobnej ornamentacji (styl protomowy)⁸⁹. Wreszcie wspomnieć należy o amforach brązowych pozbawionych wyobrażeń barek słonecznych, zdobionych jedynie rzędami guzów wytłaczanych, znanych z Niemiec i Danii⁹⁰. Z uwagi na to, że amfory brązowe z wyobrażeniem barek słonecznych, zbliżone pod względem formy do okazu przesławickiego, najczęściej i najliczniej występują na terenie Italii, skąd znajomość ich produkcji przedostała się do kręgu wschodnioalpejskiego i na Nizinę Węgierską, należy przyjąć, że okaz z Przesławic jest pochodzenia włoskiego lub wschodnioalpejskiego. Na takim samym stanowisku odnośnie do wiadra z Biernacie stanęła swego czasu Anna H. Koszańska⁹¹. Natomiast nie można przyjąć sugestii A. Jockenhövela, że amfora z Przesławic może stanowić wyrób lokalny kultury łużyckiej, gdyż nie tylko w młodszej i najmłodszej epoce brązu, ale jeszcze w okresie halsztackim nie znano u nas techniki produkcji amfor i innych naczyń (np. wiader typu situla i cylindrycznych wiader z poprzecznymi żeberkami), które w kilku egzemplarzach dotarły na ziemie polskie również na drodze wymiany⁹².

Sądzić też należy, że znalezione wraz z amforą z Przesławic brązowe rogi do picia są pochodzenia włoskiego, mimo że do chwili obecnej nie znamy do nich (poza okazami z Pruskiej Karczmy, gm. Trąbki Wielkie) analogii na terenie Italii (tabl. IX,5).

Pozostaje jeszcze do omówienia sprawa pochodzenia brązowego naczynka wchodzącego w skład skarbu w Rekowie, gm. Puck, datowanego na V okres epoki brązu. Na skarb ten składały się fragmenty drugiej czarki brązowej, 3 pobocznice, 2 tarczki kolistе i wisiołek-brzękadło z brązu⁹³. Zachowane naczynko oraz ułamki drugiego wykazują, że zostały one wykonane w technice kucia. Lepiej zachowane naczynko miało formę czarki (kubka) o półkolistej części dolnej i cylindrycznej, niskiej szyjce zdobionej ornamentem wiszących, zakreskowanych trójkątów (tzw. wilczych zębów). Czarka miała duże, wystające ponad krawędź taśmowate ucho (tabl. IX,6). W. Szafrński, a za nim D. Durczewski dość zbliżone czarki ze Słupów, woj. włocławskie, i Radolinka, woj.

⁸⁹ Por. L. J. Łuka, *Importy włoskie i wschodnio-alpejskie oraz ich naśladownictwa na obszarze kultury „łużyckiej” okresu halsztackiego w Polsce*, „Slavia Antiqua”, t. 6, 1957—1959, s. 63 i n., gdzie obszerniejsze uwagi na temat zdobnictwa wyrobów metalowych i glinianych.

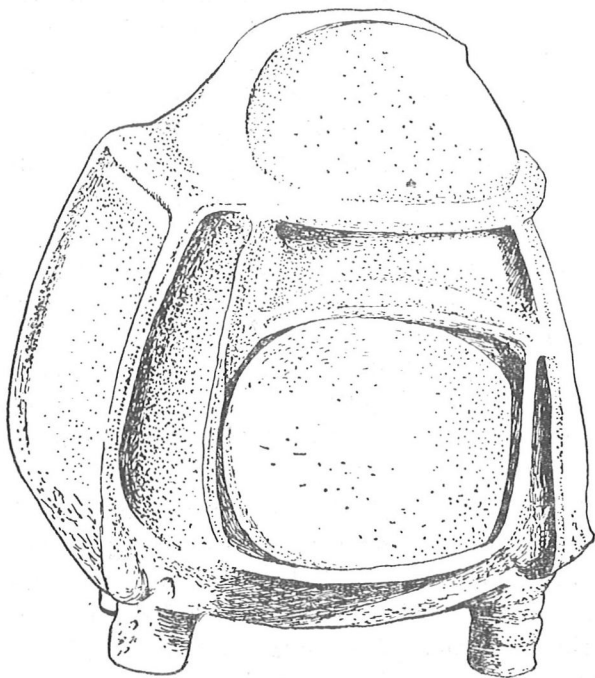
⁹⁰ A. Jockenhövel, *Eine Bronzeamphore...*, tabl. 6, 1—2.

⁹¹ A. H. Koszańska, *Skarb naczyń brązowych z Biernacie...*, s. 108.

⁹² Sugestię odnośnie do lokalnej produkcji amfory z Przesławic wypowiedział A. Jockenhövel, *Eine Bronzeamphore...*, s. 36.

⁹³ W. La Baume, *Der Giesserfund von Rekau*, „Blätter f. deutsche Vorgeschichte”, H. 2, 1924, s. 24 i n.

pilskie, uważają za wyroby pochodzenia italskiego⁹⁴. Również W. La Baume czarkę z Rekowa wywodzi z południa Europy, nie wyłączając Italii⁹⁵. Ponieważ na terenie Italii znane są bardzo zbliżone analogie do naczynia z Rekowa, można omawiany okaz uznać za wyrób italski⁹⁶. Warto przy okazji przypomnieć za J. Kostrzewskim, że naczynie gliniane z Kolisowizny, woj. olsztyńskie, do tego stopnia przypomina formą wazy kultury Villanova, iż można je uznać za import italski⁹⁷.

Ryc. 4. Sychowo, gm. Luzino, woj. gdańskie. Popielnica domkowa gliniana.
Wg B. Wiącek

Fig. 4. Sychowo, Luzino parish, Gdańsk voivodship. Clay house urn. After
B. Wiącek

Wreszcie argumentem dalszym, popierającym ten pogląd, może być pojawienie się na Pomorzu Wschodnim w okresie Hallstatt C, w schyłkowej fazie rozwoju kultury łużyckiej, popielnic domkowych, znanych

⁹⁴ W. Szafrąński, *Skarby brązowe...*, s. 100; D. Durczewski, *Skarby halsztackie z Wielkopolski*, s. 83.

⁹⁵ Por. przypis 93.

⁹⁶ Bardzo ścisły odpowiednik czarki brązowej zdobionej ornamentem wiszących trójkątów odkryto w Corneto, por. O. Montelius, *La civilisation...*, tabl. 291, u dołu, pośrodku. Z tego samego cmentarzyska pochodzi jeszcze druga, nie zdobiona czarka z identycznym, taśmowatym uchem, wystającym silnie ponad brzeg (O. Montelius, *La civilisation...*, tabl. 289).

⁹⁷ J. Kostrzewski, *Czy ceramika przedhistoryczna była przedmiotem handlu?*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 8, 1948, s. 1 i n., ryc. 2 c.

dotąd w kilkunastu egzemplarzach na tym obszarze⁹⁸. Większość badaczy wywodzi genetycznie to naczynie sepulkralne z kręgu kultury etruskiej, dopuszczając możliwość zapożyczenia idei lepienia popielnic domkowych od Etrusków⁹⁹. Jedyne całe okazy popielnicy domkowej odkryte zostały po ostatniej wojnie w miejscowości Sychowo, gm. Luzino (ryc. 4)¹⁰⁰. O ile jednak wyroby metalowe (amfory, naczynka w postaci czarek — kubków) docierały do nas z Italii szlakiem naddunajskim (przez Austrię, Czechy i Węgry), o tyle odnośnie do popielnic domkowych przyjmuje się, że idea ich produkcji przeniesiona została na teren Pomorza przez Niemcy środkowe¹⁰¹.

4. Kontakty z Bałtami

Dzięki swojemu położeniu geograficznemu Pomorze Wschodnie i ziemia chełmińska od dawna pełniły w stosunku do krajów bałtyjskich rolę pomostu, przez który docierały przez tysiąclecia importy i innowacje techniczne z krajów bardziej rozwiniętych. Listę artykułów obcego pochodzenia, które docierały na obszar bałtyjski za pośrednictwem ludności grupy kaszubskiej i chełmińskiej kultury łużyckiej, ta ostatnia uzupełniała własnymi produktami. Ogólnie można powiedzieć, że wymiana między ziemią Bałtów a prastłowiańską kulturą łużycką była kontynuacją kontaktów kulturowych związanych jeszcze w epoce kamienia, z tym że wtedy kontakty te ograniczały się do wąskiej strefy przybrzeżnej (Mierzei Kurońskiej i Półwyspu Sambijskiego). Dopiero w epoce brązu nabierają one charakteru kontaktów śródlądowych, obejmując stopniowo tereny Warmii i Mazur. Stosunkowo silny napływ importów pochodzenia północnoniemieckiego (Meklemburgia, Brandenburgia, Holsztyn) widoczny w pierwszym okresie nawiązania stosunków, prowadzący też do wyrobu miejscowych naśladownictw przedmiotów importowanych, ustępuje z biegiem czasu miejsca artykułom wymiennym oferowanym przez ludność kultury łużyckiej, doskonalącej szybko własną produkcję odlewniczą, co stopniowo pociąga za sobą też napływ ludności kultury łużyckiej na południowobałtyjskie obszary. Widoczne to jest w niektórych rejonach Mazowsza północnego czy Mazur. Migracji

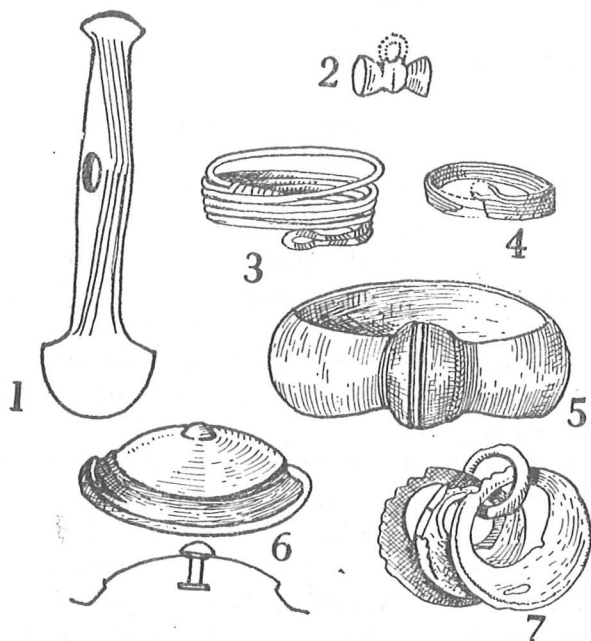
⁹⁸ Zestawienie popielnic domkowych odkrytych na obszarze Pomorza, datowanych na okres Hallstatt C, opracował T. Malinowski w pracy pt. *Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej*, Wrocław 1969, s. 71—72 i mapa.

⁹⁹ Por. L. J. Łuka, *Obrządek pogrzebowy u plemion kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim*, cz. I, „Pomorania Antiqua”, t. 2, 1968, s. 62—65.

¹⁰⁰ Opublikowanie popielnicy domkowej z Sychowa zawdzięczamy B. Wiącek. Por. pracę tejże autorki pt. *Popielnica domkowa z Sychowa, gm. Luzino*, „Pomorania Antiqua”, t. 7, 1977, s. 365 i n.

¹⁰¹ L. J. Łuka, *Uwagi o niektórych kontaktach Pomorza Wschodniego z basenem Morza Śródziemnego we wczesnej epoce żelaza*, „Archeologia Polski”, t. 8, 1963, s. 282.

tej towarzyszy na tych terenach ożywiony rozwój produkcji odlewniczej. Przypuszcza się, że pewną rolę w kontaktach wymiennych łużycko-bałyjskich mógł pełnić bursztyn, którego najobfitsze pokłady zalegały na Mierzei Kurońskiej i Półwyspie Sambijskim. Pod koniec epoki brązu Bałtowie nawiązują kontakty z Europą południowo-wschodnią i Kaukazem. Jeśli chodzi natomiast o interesujące nas w niniejszej pracy kontakty pomorsko-chełmińsko-bałyjskie, to zostały one zapoczątko-

Tabl. X. Ostrowite, woj. bydgoskie: 1 — brązowa siekierka typu Nortycken, wg A. Lissauera; Zielony Gaj, raj. Primorsk (Sambia): 2—7 skarb brązowy z importami wschodniopomorskimi, wg J. Okulicza

Plate X. Ostrowite, Bydgoszcz voivodship: 1 — Nortycken-type bronze axe, after A. Lissauer; Zielony Gaj, Primorsk (Sambia) district: 2—7 bronze treasure including East Pomorze imports, after J. Okulicz

wane w III okresie epoki brązu. W tym czasie z obszaru bałyjskiego docierają na Pomorze Wschodnie siekierki typu Nortycken odmiany wschodniobałyjskiej, o silnie wyodrębnionym obuchu i szerokim ostrzu, wyrabiane w Nortycken, raj. Primorsk na Półwyspie Sambijskim, gdzie też znaleziono duży skarb (liczący 40 egzemplarzy) omawianych narzędzi. Okazy siekieriek typu Nortycken znane są z miejscowości Ostrowite, woj. bydgoskie (tabl. X,1)¹⁰².

¹⁰² A. Lissauer, *Alterthümer der Bronzezeit...*, tabl. II, ryc. 21 (Ostrowite, woj. bydgoskie); J. Kostrzewski, *Stosunki między kulturą łużycką i bałycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej*, „Slavia Antiqua”, t. 5, 1954—1956, s. 10—11.

Narzędzia te docierały też na Mazowsze i Kujawy (Goplano, woj. bydgoskie). Ponadto już w II okresie epoki brązu na Pomorze Wschodnie dostały się drogą wymiany bałtyjskie siekierki typu wschodniobałtyjskiego z podniesionymi brzegami i szerokim, półkolistym ostrzem (np. Tczew). W III okresie epoki brązu na obszar bałtyjski przesyłano otwarte, zdobione taśmowate bransolety produkcji wschodniopomorskiej, wytwarzane na wzór okazów śląskich. Znane są one w czterech egzemplarzach na Półwyspie Sambijskim. Prócz nich na ten sam teren dotarły dwie odmiany bransolet pomorskich wykonanych z grubego drutu o przekroju kolistym i soczewkowatym, zdobione grupami kresek ukośnych, poprzecznych i motywem jodełki (tabl. V, 5, 6)¹⁰³.

W IV okresie epoki brązu brak wprawdzie na obszarze bałtyjskim wyrobów brązowych wschodniopomorskich, niemniej jednak przez teren położony u ujścia Wisły docierają do Bałtów wyroby północnoniemieckie, czego dowodem może być zapinka płytowa z Workiejmów, woj. ciechanowskie¹⁰⁴, a przez obszar międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy przedostawały się siekierki, bransolety i groty oszczepów typu łużyckiego. Niektóre z nich, jak np. otwarte bransolety wykonane z grubego drutu o przekroju kolistym, stały się wzorem dla miejscowego odlewnictwa, o czym świadczą znaleziska z Zaostrowia i Swiętłogorska na Półwyspie Sambijskim¹⁰⁵. Na IV i V okres epoki brązu datuje się osadę kultury łużyckiej w Modrzewinie, woj. elbląskie, w której znaleziono sierp brązowy pochodzenia sambijskiego.

Z chwilą gdy grupa kaszubska kultury łużyckiej osiąga w V okresie punkt kulminacyjny rozwoju w zakresie metalurgii brązowniczej, śledzimy znaczny napływ wschodniopomorskich wyrobów brązowych na teren bałtyjski. Doskonałą ilustrację w tym względzie stanowić może inwentarz skarbu odkrytego w Zielonym Gaju, raj. Primork na Sambii, w skład którego wchodziły liczne przedmioty wykonane u ujścia Wisły (tabl. X, 2-7)¹⁰⁶. Wymienić wśród nich należy bransolety typu wielkowiejskiego, bransolety nerkowate, kolisty wisiołek ażurowy, duże tarczki z płasko ściętym guzkiem po stronie wewnętrznej, zawieszki-brzękadła zawieszane na kółku oraz wisiołek klepsydrowaty. Na terenie Sambii znaleziono też bransoletę o powrotnym zwoju wykonaną z grubego drutu, produkcji wschodniopomorskiej. Ponadto przez teren Pomorza i ziemi chełmińskiej docierały zapewne importy nordyjskie i wschodnioalpejskie. Te ostatnie odkryto w Giżycku, Braniewie i na Sambii, a miecz

¹⁰³ J. Kostrzewski, *Kultura łużycka...*, s. 34; J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 182. Bransolety odkryto w kurhanach w Zaostrowiu (b. Marscheiten) i Priekule na Sambii.

¹⁰⁴ J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 203 i ryc. 89c na s. 225.

¹⁰⁵ Jw., s. 181, ryc. 70j i uwagi na s. 204.

¹⁰⁶ Jw., ryc. 76b, c, e, f, j, k, l na s. 208.

nordyjski na Kępie Tolnickiej, woj. olsztyńskie¹⁰⁷. Znaczne ożywienie się kontaktów u schyłku epoki brązu stworzyło korzystne warunki do ich dalszego utrzymywania się w okresie halsztackim (Hallstatt D), w którym nadal śledzimy obecność wyrobów kultury wschodniopomorskiej na obszarze bałtyjskim¹⁰⁸.

Zakończenie

Przegląd kontaktów wymiennych grupy kaszubskiej i chełmińskiej ludności kultury łużyckiej pragniemy zamknąć uwagami na temat wzrostu doświadczenia produkcyjnego na omawianym obszarze, określeniem zasięgu wymiany, roli komunikacji wodnej i lądowej oraz omówieniem artykułów wymiany dawanych w zamian za wyroby importowane.

1. Wzrost doświadczenia produkcyjnego

Praca niniejsza wykazała, że w początkowej fazie rozwoju kultury łużyckiej na Pomorzu Wschodnim i ziemi chełmińskiej, tzn. w III i IV okresie epoki brązu, poziom odlewnictwa na tych ziemiach nie był jeszcze wysoki. W tym czasie wśród wyrobów brązowych znajdujących w nielicznych skarbach, na osadach i cementarzyskach dość licznie występują jeszcze importy napływające przede wszystkim z Kujaw, Wielkopolski i Śląska, które inspirowały do podjęcia prób otrzymania ich naśladownictw we własnych warsztatach odlewniczych, powodując stopniowy wzrost doświadczenia odlewniczego.

Prócz importów pojawiają się w tym czasie wyroby lokalne, wzorowane wprawdzie na artykułach sprowadzanych, ale noszące już coraz częściej własne cechy stylistyczne. Mamy tu na myśli wzorowane na okazach śląskich bransolety taśmowate wykonane z szerokiej taśmy, zdobione grupami kresek na przemian ukośnych. Są one znane z Torunia-Czerniewic i datowane na III okres epoki brązu. W IV okresie produkowano na miejscu guzy wzorowane na okazach sprowadzanych z kręgu nordyjskiego. Wyraźne nasilenie kontaktów wymiennych z Niemcami północnymi (Meklemburgią, Brandenburgią i Holsztynem), ze Skandynawią (Danią i południową Szwecją), z obszarem zajęтым przez ludność pól popielnicowych (Niemcy południowo-zachodnie, Szwajcaria), krajami wschodnioalpejskimi, Italią i Niziną Węgierską, widoczne w V okresie epoki brązu, przyczyniło się w poważnym stopniu do uaktywnienia miejscowej produkcji odlewniczej. Nie produkowano wprawdzie w tym czasie, ani nawet jeszcze w okresie halsztackim, naczyń brązo-

¹⁰⁷ Miecze te wyobrażone są w pracy J. Okulicza, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 206, ryc. 78 a—d.

¹⁰⁸ J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 282 i n.

wych (amfor, czerpaków, wiader cylindrycznych poprzecznie żebrowanych, situl), ale za to w zakresie produkcji ozdób, broni (grotów oszczepów) oraz narzędzi uwidacznia się już wyraźny postęp miejscowej metalurgii. Część ozdób stanowi nadal naśladownictwo wyrobów importowanych, jak tego dowodzą bransolety nerkowate odmiany nadwiślańskiej i bransolety o powrotnym zwoju wykonane z grubego drutu brązowego. Oprócz nich jednak powstaje długa lista oryginalnych wyrobów miejscowych, stanowiących dowód znacznego postępu w sztuce odlewniczej, zwłaszcza w grupie kaszubskiej ludności kultury łużyckiej. Do wyrobów ściśle lokalnych należą bransolety typu wielkowiejskiego, duże tarczki pełniące rolę ozdoby uprzęży końskiej z guzkiem po stronie wewnętrznej, wisiorki klepsydrowate, koliste wisiorki ażurowe, szereg odmian siekierek i grotów oszczepów. Potwierdzają one osiągnięcie przez mieszkańców Pomorza wysokiego kunsztu w zakresie obróbki brązu. Od tego też czasu widoczny jest stosunkowo znaczny udział importów pochodzenia wschodniopomorskiego w skarbach wielkopolskich i bałtyjskich. Jest rzeczą zrozumiałą, że sam napływ importów zachodnio- i południowoeuropejskich nie mógł się przyczynić do rozwoju miejscowej metalurgii, pozbawionej surowca w postaci miedzi i cyny. Dlatego też należy przyjąć, że oprócz gromadzenia doświadczenia produkcyjnego, dzięki nadwyżkom produkcyjnym napływała z obszaru środkowoniemieckiego (z Lasu Frankońskiego) miedź, a kontakty z obszarem iryjsko-angielskim miały na celu otrzymanie cyny z Kornwalii. Przyjmujemy, że rolę pośrednika w dostarczaniu surowca przyjęły na siebie plemiona zamieszkujące obszar Niemiec i może Skandynawii.

W. Szafrąński obecność ozdób o cechach wschodniopomorskich na terenie Wielkopolski tłumaczy wyprawami przedstawicieli grupy zachodniowielkopolskiej kultury łużyckiej po niewolników-odlewców wschodniopomorskich¹⁰⁹. Tej interesującej skądinąd sugestii przeczy niezakłócony rozwój osadnictwa na Pomorzu Wschodnim od IV okresu epoki brązu po środkowy okres lateński, tj. w czasie zamieszkiwania tego terenu przez ludność grupy kaszubskiej kultury łużyckiej i następnie przedstawicieli kultury wschodniopomorskiej. Ten stan rzeczy stwarzał możliwości rozprowadzania przez obie kultury swych nadwyżek produkcyjnych, w tym również wyrobów metalowych, poprzez wymianę. Teza o zbrojnych konfliktach między mieszkańcami Pomorza Wschodniego a Wielkopolską w ostatnich latach znajduje w nauce coraz mniej

¹⁰⁹ W. Szafrąński, *Znaczenie skarbów brązowych*, [w:] *Pierwsza Sesja Archeologiczna Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa 4 V—8 V 1955, pod red. W. Hensla, Warszawa 1957, s. 156. Por. też uwagi K. Jażdżewskiego w głosie dyskusyjnym pt. *Analogie etnograficzne w praktyce archeologicznej*, tamże, s. 161—162, gdzie K. Jażdżewski przestrzega przed bezkrytycznym przyjmowaniem analogii etnograficznych. Por. także W. Hensel, *Polska starożytna*, Warszawa 1973, s. 195—196.

zwolenników. Dodajmy też, że utrzymywane w tym samym czasie kontakty wymienne Pomorza Wschodniego z terytorium zamieszkanym przez plemiona bałtyjskie potwierdzałyby słuszność naszego stanowiska. Wreszcie nie należy zapominać, że właśnie Pomorze Wschodnie i Śląsk, a nie Wielkopolska, zaliczają się w V okresie epoki brązu do przodujących ośrodków metalurgicznych na naszych ziemiach.

2. Zasięg kontaktów wymiennych

Dokonany wyżej przegląd kontaktów wymiennych wykazał, że ludność grupy kaszubskiej i grupy chełmińskiej kultury łużyckiej prowadziła wymianę nie tylko z innymi grupami kultury łużyckiej, ale utrzymywała stosunki kulturowe z innymi krajami. Jeśli chodzi o wymianę wewnętrzną, to objęte nią zostały Kujawy, Wielkopolska, Śląsk oraz Pomorze Środkowe i Zachodnie. Część importów transportowano z zachodu przez pozostałe części Pomorza albo wzdłuż brzegu morza (bransolety nerkowate odmiany nadodrzańskiej, nagolenniki), a pozostałe dochodziły przez tereny położone na południe od działu wodnego biegnącego grzbietem moreny nadbałtyckiej (np. naszyjniki sierpikowate, naszyjniki w kształcie ukośnego kołnierza). Wynika z tego, że w epoce brązu cały obszar Pomorza stanowił pomost, którym z zachodu na wschód i w kierunku odwrotnym przesuwaly się importy, docierając niekiedy dalej na wschód, na obszar zajęty przez plemiona bałtyjskie. Można też dodać, że również droga wiodąca przez Niemcy, którą m.in. docierały miecze antenowe i miecze typu Möriegen oraz szereg innych wyrobów obcych, miała w tym czasie duże znaczenie, w przeciwieństwie np. do okresu halsztackiego, w którym większość importów zachodnio- i południowoeuropejskich docierała przez Węgry i Czechy. Sprowadzenie większości importów pochodzenia zachodnioeuropejskiego przez Niemcy stało się jednym z argumentów T. Sulimirskiego o migracji Wenetów starożytnych na teren położony u ujścia Wisły, co miało zdaniem tego badacza doprowadzić do wykształcenia się kultury wschodniopomorskiej. Przybysze—Weneci mieli się z czasem zasymilować z ludnością autochtoniczną grupy kaszubskiej kultury łużyckiej¹¹⁰. Jednakże zgodnie z nowszymi ujęciami tego zagadnienia należy stwierdzić, że wymarły dziś lud Wenetów zajmował przed wykształceniem się kultury przedłużyckiej (określanej dziś też nazwą: grupa wielkopolska kultury mogiłowej) obszary położone na południe od jej domen, a więc tereny naddunajskie. W momencie więc wykształcenia się kultury łużyckiej w III okresie epoki brązu miała ona za sąsiadów zachodnich plemiona pragermańskie i tym też należy tłumaczyć fakt, że Pragermanie swoich południowych

¹¹⁰ T. Sulimirski, *Zagadnienie starożytnych Wenetów—Wenedów na ziemiach słowiańskich*, [w:] *Kongres współczesnej nauki i kultury polskiej na obczyźnie*, Londyn, 9—12 września 1970, t. I, s. 106—107.

sąsiadów już wtedy nazywali Wenedami—Wenetami. Po wyjaśnieniu tej sprawy łatwiej jest wytłumaczyć genezę kultury wschodniopomorskiej. Ostatnio W. Hensel wykazuje, że na powstanie jej złożyły się nawarstwiające się na siebie wpływy północne i środkowoeuropejskie, nadśródziemnomorskie oraz oddziaływania kulturowe kultury łużyckiej¹¹¹.

Oprócz kontaktów z Europą zachodnią i południową ludność grupy kaszubskiej i chełmińskiej kultury łużyckiej prowadziła wymianę również z Bałtami. W III okresie epoki brązu potwierdzają jej istnienie bałtyjskie siekierki typu Nortycken, spotykane u ujścia Wisły, a w okresach następnych, szczególnie w V okresie epoki brązu, docierają na teren Bałtów, szczególnie na Półwysep Sambijski importy wschodniopomorskie, z których część była wzorowana na miejscu jeszcze we wczesnej epoce żelaza (np. koliste wisiorki w postaci kół ze szprychami).

3. Komunikacja wodna i lądowa

Drogi wodne już od najdawniejszych czasów spełniały ważną rolę w rozwoju handlu. Ich znaczenie potwierdza rozrzut importów nad ważniejszymi rzekami i nad brzegiem morza. Znaczenie rzek na ziemiach polskich ilustrują dostatecznie mapki opracowane przez J. Kostrzewskiego odnośnie do roli Wisły oraz mapki B. Kostrzewskiego zamieszczone w pracy poświęconej znaczeniu Odry¹¹². Wynika z nich, że od najstarszych faz osadnictwa spełniały one poważną rolę w jego ukierunkowaniu oraz w handlu. O roli morza z kolei przekonują nas prace E. Sprockhoffa i J. G. D. Clarka. Ten ostatni przytacza też na poparcie roli komunikacji wodnej wypowiedź Strabona, że „bieg rzek wykazuje tak szczęśliwy układ wzajemny, że można podróżować od jednego morza do drugiego, przewozić towar jedynie na krótkich odcinkach lądem, i to wygodnie, po równinie, przeważnie jednak rzekami, posuwając się jednym w górę, drugimi w dół biegu”¹¹³. Jeśli chodzi o ziemie

¹¹¹ W. Hensel, *U źródeł Polski średniowiecznej*, Wrocław 1974, s. 79.

¹¹² J. Kostrzewski, *Rola Wisły w czasach przedhistorycznych Polski*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 5, z. 1, 1933—1934, s. 62 i n.; B. Kostrzewski, *Znaczenie Odry w pradziejach*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 8, 1948—1949, s. 248 i n.

¹¹³ Instruktywne mapki potwierdzające rolę morza w kontaktach wymiennych zamieścił E. Sprockhoff w pracy pt. *Jungbronzezeitliche Hortfunde der Südzonen des nordischen Kreises (Periode V)*, Bd. 2, Mainz 1956, mapa 1 z rozmieszczeniem mieczy nordyjskich w Danii, południowej Szwecji i północnych Niemczech oraz mapa 25 ilustrująca rozrzut bransolet typu wielkowiejskiego i zbliżonych form naszyjników. Również J. G. D. Clark, *Europa przedhistoryczna*, Warszawa 1957, s. 334, ryc. 154, zamieszcza mapkę dłubanek, z której wynika ich rola w komunikacji wodnej (morskiej i rzecznej). Por. też opracowaną przez L. J. Łukę mapkę rozmieszczenia muszli kauri na ziemiach polskich — L. J. Łuka, J. Gładkowska-Rzeczycska, *Analiza archeologiczno-antropologiczna grobów kultury pomorskiej, odkrytych w Mitozewie i Niepoczołowicach, w pow. wejherowskim*, „Rocznik Gdański”, t. 17/18, 1958/1959, s. 286.

polskie i interesujące nas tereny, to jedną z ważniejszych dróg wodnych była rzeka Wisła. Już w neolicie ułatwiała ona transport nadbałtyckich wyrobów bursztynowych na Mazowsze i do Małopolski. W II okresie epoki brązu służyła do transportu na Kujawy siekierek bałtyjskich z silnie rozszerzonym ostrzem, a w następnym okresie kierowano nią na Mazowsze siekierki typu Nortycken. W odwrotnym kierunku docierały tą samą ważną arterią wodną (m.in. na ziemię chełmińską) południowe miecze typu liptowskiego. Również wzdłuż Wisły szerzyły się w okresie halsztackim oraz we wczesnym i środkowym okresie lateńskim wpływy kultury wschodniopomorskiej na ziemię chełmińską. Z tego co dotychczas mieliśmy możność powiedzieć o roli dolnej Wisły dla rozwoju wymiany pomiędzy ziemiami położonymi po obu jej brzegach wynika, że temat ten zasługuje na osobne studium. Jesteśmy przekonani, że podjęte badania długofalowe nad archeologicznym zdjęciem terenów przylegających do Wisły dostarczą nowych materiałów i obserwacji, które ułatwią wydadne jego pogłębienie. Mówiąc o roli rzek, nie można też pominąć znaczenia mniejszych rzek pomorskich, w rodzaju Łeby, Redy, Raduni, Wierzycy i Wdy, dla kształtowania się osadnictwa i rozprzestrzeniania importów. Ilustrację ich roli w okresie halsztackim może stanowić mapa opracowana przez L. J. Łukę, ukazująca rozmieszczenie paciorków szklanych i bursztynowych pochodzących ze stanowisk kultury wschodniopomorskiej ¹¹⁴.

Ryc. 5. Góra—Orle, gm. Wejherowo, woj. gdańskie. Dłubanka. Wg W. La Baume'a

Fig. 5. Góra—Orle, Wejherowo parish, Gdańsk voivodship. Dug—out. After W. La Baume

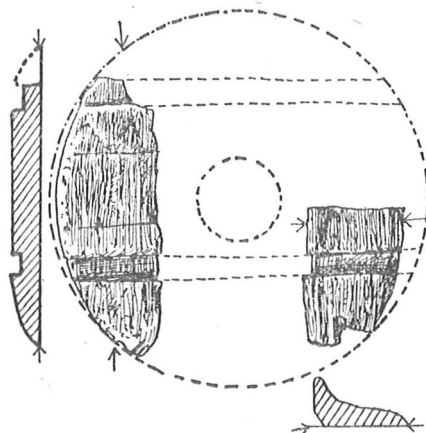
Mniej natomiast można powiedzieć o środkach komunikacji wodnej. Wiadomo tylko, że w starożytności w powszechnym stosowaniu były łodzie wykonane z jednego pnia, tzw. dłubanki. Na Pomorzu Wschodnim dość dobrze datowane dłubanki pochodzą z osady palowej odkrytej w Górze—Orlu, przypadającej na V okres epoki brązu. Jedna z nich zbudowana z drzewa dębowego, liczyła 3,5 m długości (ryc. 5) ¹¹⁵. Na późny okres halsztacki datuje się osadę produkcyjną dłubanek, zlokalizowaną

¹¹⁴ L. J. Łuka, *Uwagi o niektórych kontaktach Pomorza Wschodniego...*, s. 284 (mapka).

¹¹⁵ W. La Baume, *Urgeschichte der Ostgermanen*, s. 12 i ryc. 4c na s. 13.

w miejscowości Luzino, gm. loco ¹¹⁶. W czasie korzystania z dłubanek posługiwano się wiosłami w rodzaju odkrytego w Górze—Orlu. Posługiwano się też zapewne także tratwami służącymi do transportu np. ciężkiego budulca kamiennego, wykorzystywanego do budowy kurhanów znacznych niekiedy rozmiarów, zakładanych najczęściej w pobliżu rzek (Siemirowice, woj. śląskie).

Słabo jesteśmy poinformowani o komunikacji lądowej, gdyż świadectwa archeologiczne związane z tym zagadnieniem są nader nieliczne. Można więc jedynie przypuścić, że komunikacja lądowa nie odgrywała w tym czasie takiej roli, jak wodna. Pamiętając o przekazie Strabona, należałoby przyjąć, że w tym czasie były znane mniejsze odcinki dróg, na których w miejscu ich krzyżowania się z ciekami wodnymi budowano zapewne pomosty. Rysunki wozów umieszczane na ceramice sepulkralnej kultury wschodniopomorskiej pozwalają jedynie przyjąć, że w celach kultowych posługiwano się wozami czterokołnymi z kołami szprycho-

Ryc. 6. Skorzewo, gm. Kościerzyna, woj. gdańskie. Tarczowate koło wozu.
Wg O. Rochny

Fig. 6. Skorzewo, Kościerzyna parish, Gdańsk voivodship. Disk-like cart wheel.
After O. Rochna

wymi, ciągnionymi przez konie. Natomiast do transportu ciężkich rzeczy używano zapewne dwu- i czterokołnych wozów o pełnych kołach tarczowych, ciągniętych przez woły, lepiej zdających egzamin na ówczesnych drogach. Koła tarczowe odkryto w Skorzewie, gm. Kościerzyna,

¹¹⁶ B. Wiącek, *Odkrycie dłubanki z wczesnej epoki żelaza na stanowisku produkcyjnym w Luzinie, pow. Wejherowo*, „Pomorania Antiqua”, t. 5, 1974, s. 253 i n.

Biskupinie, woj. bydgoskie; ponadto drewniana miniatura koła tarczowego pochodzi z miejscowości Kowale, woj. olsztyńskie. Wspomniane koło tarczowe ze Skorzeza wykonane zostało z drzewa dębowego i miało około 75 cm średnicy. W zachowanych rowkach koła tkwiły pierwotnie listwy drewniane, mające na celu lepsze spojenie koła (ryc. 6) ¹¹⁷. Omalwając transport lądowy, nasuwa się przypuszczenie, że część towarów przewożono końmi. Dowodem na posługiwanie się końmi w transporcie mogą być krepulce brązowe odkryte w skarbie w Rekowiu, gm. Puck, datowanym na V okres epoki brązu, oraz halszackie wędzidła z grodu w Kamieńcu pod Toruniem.

4. Artykuły wymiany

Rozpatrując handel ludności grupy kaszubskiej i chełmińskiej kultury łużyckiej należy się zastanowić co do określenia artykułów stanowiących rekompensatę za nabywane importy oraz surowiec w postaci miedzi i cyny. Dodajmy, że do importów — poza metalami — dochodzą jeszcze od okresu Hallstatt C paciorki szklane, sporadycznie występujące na cmentarzyskach grupy kaszubskiej kultury łużyckiej. Szereg badaczy zajmujących się kontaktami kulturowymi rozwijanymi na obszarze Europy w epoce brązu dochodzi do wniosku, że ważnym artykułem wymiany był bursztyn pochodzenia północnoeuropejskiego. Występuje on też w Europie południowej, w Italii, na Półwyspie Iberyjskim oraz na Sycylii. W Europie północnej znajduje się go na Wyspach Brytyjskich, a przede wszystkim na południowych wybrzeżach Morza Północnego i Bałtyckiego, od ujścia Wezery na zachodzie do Zatoki Ryskiej na wschodzie. Szczególnie duże nasilenie tego surowca widoczne jest w Jutlandii, u ujścia Wisły, na Mierzei Kurońskiej i na Sambii. Według dawnego poglądu O. Helma, bursztyn południowoeuropejski można stosunkowo łatwo odróżnić od północnoeuropejskiego. Pierwsze złoża bursztynu (Sycylia, Italia, Hiszpania) są z reguły pozbawione kwasu lub zawierają tylko nikły jego procent (do 0,4%), natomiast bursztyn nadbałtycki ma go najwięcej (od 3—8%).

Bursztyn już od najdawniejszych czasów pełnił rolę w wymianie na ziemiach polskich. Szczególnie dużo ozdób bursztynowych napotyka się

¹¹⁷ Koło tarczowe z Biskupina publikował W. Hensel w pracy *Przedmioty drewniane z grodu kultury łużyckiej w Biskupinie, w pow. żnińskim*, [w:] *Gród prastawiański w Biskupinie w powiecie żnińskim. Sprawozdanie z prac wykopaliskowych w latach 1936 i 1937 z uwzględnieniem wyników z lat 1934—1935*, pod red. J. Kostrzewskiego, Poznań 1938, s. 58 i n. Tam też mowa jest o fragmentach dwóch osi do wozów. Koło ze Skorzeza, gm. Kościerzyna, opisał O. Rochna w artykule: *Ein vorgeschichtliches Wagenrad von Skorschen, Kreis Karkhausen, „Gothiskandza”*, H. 3, 1941, s. 23 i n., a miniaturę drewnianą koła tarczowego z miejscowości Kowale, woj. olsztyńskie zamieścił ostatnio w druku J. Okulicz, *Pradzieje ziem pruskich...*, s. 291, ryc. 133 b,

w inwentarzu szkieletowym grobów kultury amfor kulistych i kultury ceramiki sznurowej. Również w skład inwentarza grobów szkieletowych kultury unietyckiej wchodziły liczne paciorki bursztynowe. Jednakże od III okresu epoki brązu aż po okres halsztacki bursztyn występuje w osadach i na cmentarzyskach kultury łużyckiej już w mniejszej ilości. Fakt ten należy tłumaczyć tym, że upowszechniający się u tej ludności obrządek ciałopalny nie sprzyjał zachowaniu się wyrobów bursztynowych na cmentarzyskach, zwłaszcza że wraz ze zmarłym palono niekiedy jego własność, w tym również wyroby bursztynowe. Niemniej jednak i w tym czasie możemy wskazać osady i cmentarzyska, na których odkryto wyroby i surowiec bursztynowy. Należą do nich stanowiska w następujących miejscowościach: Bojanowo, Stare, woj. leszno, Kołdrąb, woj. bydgoskie, Laski, woj. kaliskie, Sierpowo, woj. płockie, Śmięły, woj. konińskie, Wierzbica, woj. szczecińskie, Włoszanowo, woj. bydgoskie, Zdżenie, woj. konińskie, Siemirowice, woj. słupskie, i Skronie, woj. koszalińskie. Z okresu Hallstatt C wyroby bursztynowe znane są z cmentarzyska w Chłapowie (dziś Władysławowo-Chłapowo), na terenie osady halsztackiej w Juszku, gm. Pruszcz Gdański, oraz osady w Worytach, woj. olsztyńskie. Liczniej znany jest on z cmentarzysk i osad okresu Hallstatt D. Najwięcej surowca i ozdób bursztynowych dostarczyły cmentarzyska w Górzewicach, woj. poznańskie, Grzmięcej, woj. zielonogórskie, i Kietrzy, woj. opolskie. Sporadycznie znajdowano go również na cmentarzyskach grupy chełmińskiej kultury łużyckiej (Kijewo, Słońce i Łążyń, woj. toruńskie). Znamy te wyroby bursztynowe również z grodów tej kultury położonych w Biskupinie, woj. bydgoskie, Komorowie, woj. poznańskie, i Słupcy, woj. konińskie, oraz grodów przypisywanych ludności bałtyjskiej (Łęcze i Tolkmicko, woj. elbląskie). Wykaz ten należy uzupełnić informacją, że skarb datowany na III okres epoki brązu odkryto w Żydowie, woj. kieleckie, a surowiec bursztynowy (skarb) o wadze 60 kg odkryto na halsztackim cmentarzysku w Woskowicach Małych, woj. opolskie¹¹⁸.

¹¹⁸ Podajemy literaturę do znalezisk bursztynu na wspomnianych stanowiskach: Bojanowo Stare, woj. leszczyńskie, paciorki bursztynowe z V okresu epoki brązu („Wiadomości Archeologiczne”, t. 25, 1958, s. 265); Kołdrąb, woj. bydgoskie, podwójny guz z bursztynu z IV—V okresu epoki brązu („Materiały Starożytne”, t. 8, 1962, s. 257); Laski, woj. kaliskie, 4 paciorki z IV—V okresu epoki brązu („Przegląd Antropologiczny”, t. 9, 1937, s. 162 i n.); Sierpowo, woj. płockie, 18 paciorków z III okresu epoki brązu („Światowid”, t. 17, 1938, s. 111, ryc. 14, 2 na s. 140); Śmięły, woj. konińskie, 4 paciorki z IV okresu epoki brązu (*Informator Archeologiczny. Badania 1969*, Warszawa 1970, s. 98); Wierzbica, woj. szczecińskie, kolia paciorków (W. Hensel, *U źródeł Polski średniowiecznej*, s. 81, ryc. 1); Włoszanowo, woj. bydgoskie, 6 paciorków i wisiołek z IV—V okresu epoki brązu („Materiały Starożytne”, t. 8, 1962, s. 290, tabl. XXII, ryc. 11—15, gdzie figurują 2 paciorki i wisiołek, oraz „Materiały Starożytne”, t. 3, 1958, tabl. LXXIV, ryc. 8, 10); Siemirowice, woj. słupskie, grudki surowca bursztynowego z IV—V okresu epoki brązu (zbiory Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, nr inw. 1971: 144);

Z powyższego zestawienia znalezisk bursztynowych w obrębie kultury łużyckiej wynika, że od III okresu epoki brązu był on przedmiotem wymiany między Pomorzem a głównie Wielkopolską i Śląskiem, tj. ziemiami, z którymi grupa kaszubska i chełmińska kultury łużyckiej utrzymywały żywe kontakty wymienne. Szczególnie interesująco przedstawia się skarb surowca bursztynowego z Woskowic Małych na Śląsku, jeśli przypomnimy, że w miejscowości tej odkryto skarb importowanych wiader z poprzecznie żebrowanymi ściankami, stanowiącymi import południowoeuropejski. Można z tego wnioskować, że ludność użytkująca cmentarzysko w Woskowicach Małych, na którym napotkano magazyn surowca bursztynowego, gromadziła bursztyn w celu sprowadzenia za niego wspomnianych naczyń brązowych. Podobne obserwacje poczyniono swego czasu w odniesieniu do licznych znalezisk bursztynowych na cmentarzysku w Górzewicach, woj. poznańskie, i wysunięto sugestię, że użytkownicy tego cmentarzyska pośredniczyli w wymianie między Pomorzem a południową Europą¹¹⁹. Sądzimy, że bursztyn był środkiem płatniczym nie tylko pomiędzy Pomorzem a pozostałymi ziemiami polskimi, ale także pełnił tę samą rolę w stosunku do innych obszarów,

Skronie, woj. koszalińskie („Sprawozdania Archeologiczne”, t. 22, 1970, s. 324, ryc. 8, 11); Chłapowo (dziś Władysławowo-Chłapowo), 2 paciorki i wisior z okresu Hallstatt C („Nachrichten ü. d. Alterthumsfunde”, 1891, s. 83); Juskowo, gm. Pruszcz Gdański, stan. 3, paciorki i liczny surowiec bursztynowy z okresu Hallstatt C—D (*Informator Archeologiczny. Badania 1973*, Warszawa 1974, s. 94; „Pomorania Antiqua”, t. 4, 1972, s. 232); Woryty, woj. olsztyńskie, bryłka bursztynu z młodszej epoki brązu (*Informator Archeologiczny. Badania 1973*, Warszawa 1974, s. 77); Górzewice, woj. poznańskie, liczne paciorki i surowiec bursztynowy z okresu Hallstatt C—D („Fontes Archaeologici Posn.”, t. 4, 1953, s. 144); Grzmiąca, woj. zielonogórskie, 150 paciorków z okresu Hallstatt D (*Informator Archeologiczny. Badania 1969*, Warszawa 1970, s. 73); Kietrz, woj. opolskie, 45 paciorków z okresu halszackiego (M. Gedl, *Cmentarzysko halszackie w Kietrzu, pow. Głubczyce*, Wrocław 1973, s. 137—140, tabl. XXXIII, ryc. 11—12); Kijewo, woj. toruńskie, 4 paciorki z okresu halszackiego (J. Chudziakowa, *Kultura łużycka...*, s. 117); Słończ, woj. toruńskie, pół paciorka z okresu Hallstatt D (lit.: jw., s. 133); Łążyn, woj. toruńskie, surowiec z okresu halszackiego (?) (lit.: jw., s. 155); Biskupin, woj. bydgoskie, 10 paciorków (lit. w sprawozdaniach z badań o Biskupinie wydawanych w 1938 r., s. 62, 63, oraz w 1950 r., s. 170, 171); Komorowo, woj. poznańskie, paciorki i surowiec z okresu Hallstatt D („Sprawozdania Archeologiczne”, t. 25, 1973, s. 93, ryc. 10 na s. 94); Słupca, woj. konińskie, pół krążka z okresu Hallstatt D („Fontes Archaeologici Posn.” t. 8/9, 1958, s. 50, ryc. 43, 3); Łęcze, woj. elbląskie, surowiec („Wiadomości Archeologiczne”, t. 32, 1966—1967, s. 389, 397, 402); Tolkmicko, woj. elbląskie, paciorek i surowiec („Rocznik Elbląski”, t. 2, 1963, s. 282, ryc. 9, s. 283, ryc. 10a); Woskowice Małe, woj. opolskie, skarb surowca bursztynowego wagi 60 kg („Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, t. 6, 1896, s. 454—455; „Altschlesien”, t. 3, 1931, s. 182, 183).

¹¹⁹ Por. L. J. Łuka, *Importy italskie...*, s. 90—92. Por. też wypowiedź W. Hensla przychylającą się do tej sugestii. W. Hensel, *Polska starożytna*, s. 218—219.

z których napływały na Pomorze Wschodnie importy. Mamy tu na myśli Szwajcarię, gdzie na terenie osad dość często znajduje się bursztyn. Stąd dotarły do nas miecze antenowe i miecze typu Mörigen. Bursztyn znany też jest na Węgrzech i na stanowiskach niemieckich. Wreszcie należy z naciskiem podkreślić, że bursztyn prawdopodobnie pochodzenia również bałtyckiego występuje na stanowiskach kultury Villanova i kultury etruskiej w Italii. Fakt ten może mieć związek z utrzymywaniem przez obszar położony u ujścia Wisły kontaktów wymiennych z Italią starożytną, o czym była mowa wyżej. Piszac to, zdajemy sobie sprawę z tego, że do krajów docierał również bursztyn z innych obszarów jego występowania, a więc bursztyn północnoniemiecki, jutlandzki czy sambijski.

Drugim artykułem wymiany, za pomocą którego zawierano transakcje handlowe w granicach ziem polskich mogły być nadwyżki hodowlane uzyskiwane na Pomorzu Wschodnim, szczególnie u progu epoki żelaza. Analiza archeozoologiczna materiałów kostnych zwierzęcych, pozyskiwanych np. w Juszkowie, gm. Pruszcz Gdański, wykazała dużą rolę hodowli krów i owiec/kóz w ówczesnej gospodarce¹²⁰. Z uwagi na lokalne warunki fizjograficzne hodowla górowała nad rolnictwem, przynosząc zapewne nadwyżki, które nie tylko rezerwowano na czas głodu, ale przeznaczano też zapewne na wymianę za importy metalowe, a być może także kujawską i wielkopolską sól, z tym że handel solą mógł się rozwinąć dopiero od okresu halsztackiego¹²¹.

LEON JAN ŁUKA

EXCHANGE OF CONTACTS BETWEEN PEOPLES OF THE CASHUBIAN AND CHELM GROUPS OF THE LUSATIAN CULTURE IN THE LIGHT OF COLLECTIVE FINDS

Summary

The object of the paper is to follow the development of exchange of contacts between the Cashubian and Chelm groups of the Lusatian culture, in the light of collective finds. Bronze articles constituting part of grave furniture and loose findings have been selected to give a better idea of these contacts. Due to the

¹²⁰ M. Sobociński, *Materiał kostny zwierzęcy z okresu kultury wschodniopomorskiej w wykopaliskach z Juszkowa, pow. Gdańsk*, „Pomorania Antiqua”, t. 4, 1972, s. 235 i n.; por. też L. J. Łuka, *Kilka uwag o roli hodowli w kulturze wschodniopomorskiej w świetle ostatnich badań archeozoologicznych*, „Pomorania Antiqua”, t. 5, 1974, s. 407 i n.

¹²¹ Z. Bukowski, *O możliwości wykorzystania solanek...*, s. 246 i n.

lack of up-to-date physical metallurgical analyses of the items in question, comments in this paper have been based on a typological analysis. We are aware of the fact that several conclusions will undergo correction in the future with advancements in physical metallurgical research.

The paper discusses internal contacts between the groups mentioned in the title and the remaining areas of Polish lands, also with other countries.

Internal exchange commences with comments on contacts with the Kujawy region from where pins with two spiral discs and Stanomiński-type greaves reached Pomorze (Pomerania) and Chełm lands, an item strictly originating from East Pomorze being an open-work circular pendant made using the casting technique, known from Kruszwica. The contacts between East Pomorze and the Chełm lands and Wielkopolska were more extensive, these having already commenced in the III period of the Bronze Age, as is confirmed by the flat, heeled, bronze axes of the Wielkopolska type found in Pomorze, or the later influx of spiral brassards (V period). The gradual increase in potential in founding on the Vistula estuary resulted in numerous articles (a fragment of a Vistula-bank type of necklace — Uścikowiec, wire-type bracelet with reverse coil, flat bracelets of the „Wielkowiejski” type with eyelet and Vistula-bank type reniform bracelets (Kaliszanka) having reached Wielkopolska from this region, at the close of the Bronze Age. Necklaces modelled on those from Pomorze (Kaliszanka) were also produced in Wielkopolska. Relatively weaker contacts were maintained with Śląsk (Silesia), from whence a ribbon-like bracelet with linear ornamentation originated and which was found in the Chełm region where similar bracelets were later produced locally. On the other hand, Śląsk axes with central wings and heels were known in Eastern Pomorze (Jodłowno), as were later axes with a vertical rib on the muff. The lands situated on the Vistula estuary maintained well-developed contacts with Western Pomorze (along the Odra banks), as is illustrated by the infiltration of Scandinavian artefacts into Eastern Pomorze through the other areas of Pomorze, as well as that of East Pomorze artefacts from along the River Parsęta (including reniform bracelets of the Vistula-bank type and those with reverse coils).

As regards external contacts, the Cashubian and Chełm groups of the Lusatian Culture maintained such with countries of northern, western and southern Europe.

Contacts with Scandinavia did not develop to the extent hitherto assumed. The list of imports originating from the north is limited to swords with spikes for the hilt, dated as V period, known from several examples in East Pomorze and one in the Chełm region, also to razors with „S” — shaped handle, which were soon replaced by local trapezoid razors, devoid of the handles characteristic of the north.

A fairly lively trade exchange was maintained, on the other hand, with northern Germany, which was already established in the III period of the Bronze Age, when the Cashubian people the Lusatian Culture took up the north-German type axes with „heels” and in the next period, plate fibulae produced in Brandenburg, the Elbe basin and Hevela. Cast breastplates in the shape of a diagonal collar and those comprised of crescent-shaped plates are undoubtedly a product of the same origin. The latter most probably spurred the production of breastplates comprised of sometimes up to a dozen or so rings held by an openwork clasp, at the beginning of the Iron Age, on the Vistula Estuary.

Relatively late, as only at the close of the Bronze Age, was exchange established with the Urn-Field Culture, as is illustrated by the axes with wings in the upper part and spearheads ornamented above the sleeve. At the same time „antennae” and Möriegen-type swords reached this region from Switzerland.

Several imports also reached the Vistula estuary region from the British Isles.

Contacts with southern Europe were first established with the region of Hungary, from whence javelin spearheads and Liptow-type swords were imported in the IV period of the Bronze Age. Only one artefact, a sword (or dagger) from Kaldus, similar to the antennae swords, came from Rumania. Amphorae from Przesławice, with motifs of sun barges and disks, on the other hand, indicate a connection with ancient Italy. It may be that the bronze drinking horns found in the treasure together with these, had been made in one of the Italian workshops. The same provenance is indicated by the small bronze drinking cups known from the Rekowo treasure. Finally, the production of clay house urns dated as the Hallstatt C period, and the number of which was increased by the house urn from Sychow, preserved in toto, which was discovered in 1973, is ascribed to the influence of the Lusatian Culture.

There were also close contacts between the Cashubian group of the Lusatian Culture and the Balts, whose artefacts in the shape of open-work gendants, reniform bracelets of the Vistula-bank type, pendant-rattles, dated as V period of the Bronze Age, occur on the Sambian Peninsula (Green Wood, Promorsk region).

A review of the domestic and external contacts of East Pomorze and the Chełm lands showed that the local casting workshops gradually improved, to attain a highstandard the turn of the Bronze and Iron Ages. This would indicate increased experience in the bronzing production, a relatively highstandard of animal breeding and cultivation ensuring surpluses needed to import raw materials, and also artistic talent on the part of the inhabitants of the regions. These contacts were facilitated by good connections, utilizing the rivers, mainly the Vistula and the coastal sea routes. Overland roads were of lesser importance. One of the important items of trade was undoubtedly amber, which was already then valued and eagerly accepted both in Poland and beyond her frontiers.